

77.568

T. C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

HİCRİ BİRİNCİ ASIRDA MUSUL

DANIŞMAN
Doç. Dr. Abdülhalik BAKIR

HAZIRLAYAN
İbrahim TELLİOĞLU

Firat Üniversitesi
Merkez Kütüphanesi
0070250
255.07.02.03.00.00/08/0070250

T YL/29

ELAZIĞ

1996

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
KISALTMALAR.....	III
GİRİŞ	
MUSUL'UN COĞRAFİ DURUMU VE STRATEJİK ÖNEMİ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	3
SİYASİ TARİH	3
A- İSLAM ÖNCESİ DÖNEMDE MUSUL	3
B- HİCRİ BİRİNCİ YÜZYILDA MUSUL	4
1- İslâm Fethine Kadar Musul Tarihi	4
2- Hz. Ömer Dönemi ve Müslüman Arapların Musul'u Fethetmesi	6
a- Bölgenin Fethini Kolaylaştıran Sebepler	6
b- Musul'un İslâm Orduları Tarafından Fethedilmesi.....	8
c- Fetihlerin Devam Etmesi	11
d- Musul Şehrinin Yeniden Kuruluşu	11
3- Hz. Osman Döneminde Musul.....	12
4- Hz. Ali Dönemi- Muaviye Mücadelesinde Musul	12
5- Muaviye b. Ebu Süfyan Döneminde Musul	14
6- Yezid b. Muaviye Döneminde Musul	15
7- II. Muaviye Döneminde Musul.....	16
8- Mervan b. Hakem Döneminde Musul	16
9- Abdülmelik b. Mervan Döneminde Musul.....	16
10- Velid b. Abdülmelik Döneminde Musul.....	20
11- Süleyman b. Abdülmelik Döneminde Musul.....	21
12- Ömer b. Abdülaziz Döneminde Musul	21

Firat Üniversitesi
Merkez Kütüphanesi
0070250
255.07.02.03.00.00/08/0070250
TYL/29

FIRAT ÜNİVERSİTESİ
Kütüphane ve Dokümantasyon
DAİRE BAŞLIĞI
Demirhan 77.568
77.568

248
41
908.0

İKİNCİ BÖLÜM.....	
SOSYAL VE KÜLTÜREL TARİH.....	22
A- HİCRİ BİRİNCİ ASIRDA MUSUL ŞEHİRİ.....	22
1- Genel Yapısı.....	22
2- Mahalleler.....	23
3- Dini Yapılar.....	24
B- HİCRİ BİRİNCİ ASIRDA MUSUL'DA ÜÇ BÜYÜK DİNİ GRUP.....	26
1- Yahudiler.....	26
2- Hristiyanlar.....	27
3- Müslümanlar.....	31
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	33
İKTİSADİ TARİH.....	33
A- MUSUL EKONOMİSİNİ ETKİLEYEN UNSURLAR.....	33
1- Ticaret.....	33
2- Tarım.....	34
B- MUSUL'UN CİZYE VE HARACI.....	35
1- Musul'un Cizyesi.....	35
2- Tağlibiler Meselesi.....	36
3- Musul'un Haracı.....	37
SONUÇ.....	38
EK 1 : Hicri Birinci Asırda Musul'da Görev Yapmış Valiler.....	40
BİBLİYOGRAFYA.....	41
EK 2 : Musul Haritası	

Ö N S Ö Z

1096 yılında fiili olarak Selçuklu hakimiyetine giren Musul, Lozan Konferansına kadar Türk nüfuz ve hakimiyeti altında kalmış bir şehirdir. Ancak, bölgenin tarihi, yurdumuzda, tarihçiler tarafından çok az araştırılan bir konu olmuştur. Yapılan çalışmalarda da, şehrin Türk hakimiyetindeki, özellikle Osmanlı dönemindeki durumu incelenmiştir. Bu çalışmalar arasında, Mükrimin Halil Yınanç'ın Musul ve Elcezire'de Oğuz Türkleri, Mim Kemal Öke'nin Musul Meselesi Kronolojisi, Nilüfer Abdülhakim'in XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nün Yayınladığı Musul-Kerkük'le İlgili Arşiv Belgeleri zikredilebilir.

Türkiye, coğrafi konumu itibariyle Ortadoğu ülkesi değildir, ancak Ortadoğu için büyük bir öneme sahiptir. Ortak bir geçmişe sahip olduğumuz bu ülkeler hakkında, hem genel manada, hem de şehir tarihleri hakkında kapsamlı çalışmalar yapılmamıştır. Halbuki Avrupa'da, bu tarz çalışmalar, asrın başlarından beri ciddi olarak yapılmaktadır. Buna ilave olarak ülkemizde H. birinci asır tarihinin de ilgi görmeyen konulardan biri olduğunu söyleyebiliriz.

Yukarıda arzetmeye çalıştığımız sebeplerden dolayı, Musul'un Hicri 1. asırdaki tarihini araştırarak, İslâm'ın en eski döneminde şehrin durumu hakkındaki bilgileri toparlamaya çalıştık. Çalıştığımız konu ile ilgili olarak karşılaştığımız en büyük sıkıntı, kaynak darlığı idi, elde ettiğimiz kaynaklarda, incelediğimiz dönemde şehrin durumu ile ilgili bilgi oldukça kısıtlıydı. Nitekim, şehrin kurulduğu günden 1967'e kadar olan durumunun incelendiği Gorgis Avvad'ın Medinetü'l Mavsil eserinde bile, şehrin H. birinci asırdaki durumuyla ilgili ancak bir sayfa bilgi vardır. Aynı şekilde, Musul'daki azınlıkları inceleyen H.J. Luke'nin çalışmasında da durum aynıdır. Siyasi tarih kısmında ise, İslâm Tarihi kaynaklarında bilgi sürekliliği olmadığı için, çeşitli kaynaklardan topladığımız bilgileri birleştirerek kronolojik bütünlüğü sağlamaya çalıştık.

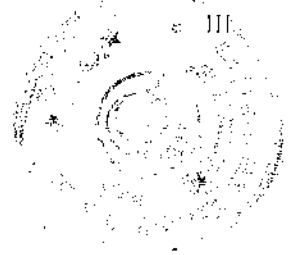
Tezimizin giriş bölümünde, Musul'un coğrafyasından bahsederek, önemini vurgulamaya çalıştık. Şehrin siyasi tarihini incelediğimiz birinci bölüm, kaynak olarak en az sıkıntı yaşadığımız bölüm oldu ve özellikle şehrin daha sonraki asırlarda da durumunu belirleyecek ipuçları ortaya çıktı. İkinci bölüm olan Sosyal ve Kültürel Tarih kısmında ise, özellikle şehrin yapısı kısmında oldukça az kaynağa rastladık, ancak Gorgis Avvad'ın Medinetü'l Musul kitabı, bu konuda büyük bir açığı kapattı. Aynı kitaptan Türkçeleştirdiğimiz harita, Musul'da Hicri 1. asırdaki yapıların yerini tespit etmemizi sağladı. Aynı bölümün ikinci kısmında ise, şehirde bulunan üç büyük dini grup hakkında topladığımız bilgileri aktardık. Üçüncü bölümde, şehrin iktisadi

tarini inceleyerek, Őhrin ekonomisini belirleyen unsurları ve bunların belirlediği cizye-haraç durumunu değerlendirmeye çalıştik.

Çalışmamızın hazırlanmasında yardımlarını esirgemeyen, danışman hocam Doç. Dr. Abdulhalik Bakır Bey'e Őükranlarımı bir borç bilirim.

İbrahim TELLİOĞLU

Elazığ, 1996

KISALTMALAR

a.g.e. : Adı geçen eser

a.g.m. : Adı geçen makale

A.S. : Aleyhisselam

b. : bin

bkz. : Bakınız

C. : Cilt

Çev. : Çeviren

H.z. : Hazreti

İ.A. : İslâm Ansiklopedisi

M.E.B. : Milli Eğitim Bakanlığı

Sad. : Sadeleştiren

S. : Sayı

s. : Sayfa

T.T.K. : Türk Tarih Kurumu

Yay. : Yayınları

GİRİŞ

MUSUL'UN COĞRAFI DURUMU VE STRATEJİK ÖNEMİ

İnsanlığın kurduğu ilk büyük medeniyetleri incelediğimizde, bir ortaklık göze çarpar: Bu medeniyetler, genelde su kenarlarında kurulmuşlardır. Sulu tarımın yapıldığı bölgeler, ilk insanlar için birer cazibe merkezi haline gelmişlerdir. Bu sebeptendir ki, Hind medeniyetinin oluşumunda İndus nehrinin, Mısır medeniyetinin oluşumunda Nil nehrinin, Mezopotamya medeniyetinin oluşumunda Dicle-Fırat nehirlerinin etkisi büyüktür.

Dünyanın ilk ve en büyük medeniyetlerinden birisi olan Mezopotamya medeniyeti, Fırat ve Dicle nehirleri arasında oluşmuştur. İnsanlığın ilk büyük devrimi olan ziraat devrimi, yakınoğuda, bu bölgede başlamıştır. Dicle nehrinin orta kesimindeki Hassuna ve Jermo bölgeleri, ziraatin dünyadaki ilk merkezlerinden sayılırlar.⁽¹⁾ Mezopotamya'nın doğu sınırını oluşturan Dicle nehri, bu büyük devrime beşiklik yapması bakımından büyük öneme sahip bir su kaynağıdır. Hilat'tan doğan bu nehir, güneye doğru yol alır ve Musul, Azerbaycan, Bağdat'ı sulayarak Vasi'ta ulaşır; burada iki kola ayrıldıktan sonra Basra gölüne ve Fars denizine(Acem körfezi) dökülür.⁽²⁾

Dicle'nin geçtiği bu hat üzerinde, 36. paralelin hemen üzerinde, bugünkü Irak'ın kuzeybatısında, stratejik öneme sahip bir bölge vardır; Bağdat şehrinin de kuzeybatısına düşen bu bölgede, Dicle'nin doğusunda Ninova, batısında ise Musul şehri kurulmuştur.

Musul ismi, şehrin stratejik önemine binaen verilmiş bir isimdir. El-Mevsilu, yolların birleştiği yer, kavşak, ulaşma yeri gibi anlamlara gelir. Musul şehri, bütün beldelerin ulaşım yeri olduğundan bu ismi almıştır.⁽³⁾

Musul, Irak, Horasan, Azerbaycan bölgeleri açısından çok büyük siyasi önem taşır. Yakut el-Hamavi, bu önemi şöyle tarif eder: "Musul, Irak'ın kapısı, Horasan'ın anahtarıdır, Azerbaycan'a ulaşım buradan sağlanır, Cezire ve Irak arasını birbirine bağlar." ⁽⁴⁾ Bu önem İbn Haldun'un da dikkatini çekmiş olmalı ki, Fırat ve Dicle

(1) Cipolla; Dünya Nüfusunun İktisat Tarihi (Çev. Mehmet Sırrı Gezgin), Ölüken Yay., İstanbul 1992, s. 12, şekil 1-a

(2) İstahri; Kitabu'l Mesalik ve'l Memalik (Yayınlayan E.J.Brill), Leiden 1927, s. 72.

(3) Kazvini; Asaru'l Bilad ve Ahbaru'l İbad, Sadır Kifabevi, Beyrut 1969, s. 461

(4) Yakut el-Hamavi; Mucemu'l Buldan, C.4, Beyrut 1979, s. 223.

arasındaki toprakları Musul ceziresi olarak adlandırmıştır.⁽⁵⁾ Arap yarımadasını iki bölüm halinde düşünen coğrafyacılar ise, Musul'u, Arap Irak'ın en önemli şehri olarak göstermişlerdir.⁽⁶⁾

Müslüman Araplar şehri ele geçirdikten sonra, savaşçılarını bölgeye taşımışlar ve Musul'u, kuzeydeki askerî karargahları haline getirmişlerdir.⁽⁷⁾ Bereketli Hilal'in kuzey ucunda bulunan şehir, bölge dağlık Kürdistan olarak adlandırılmaya başlandığı zamanda bile, en önemli şehir olma özelliğini devam ettirmiştir.⁽⁸⁾

Bölgenin stratejik önemini etkileyen en önemli unsurlardan biri, şüphesiz, ticaret yolları üzerinde canlı bir merkez olmasıdır. Şam, Mısır, Horasan, İran, Bağdat ve Basra kervanlarının Musul'da toplanması, şehri bir cazibe merkezi haline getirmiştir.⁽⁹⁾ Bu ticari önem sayesinde ki, şehir, ekonomik ve siyasi bakımdan güçlenmiştir.

Yakındoğuda ziraatin ilk başladığı yerler arasında Musul ve çevresinin bulunması, şehrin arazi yapısı ve iklimi ile oldukça ilgilidir. Dicle nehri, şehrin geçtiği bölgeden geçerken, meyilsiz, düzenli ve şeffaf akar, bu durum bölge topraklarının verimli olmasını önemli ölçüde etkiler.⁽¹⁰⁾ Şehrin doğu tarafındaki toprakları engebeli, batı tarafındaki toprakları ise doğu kısmının aksine düzdür ve engebe olarak birkaç tepesi mevcuttur. Kuzey tarafındaki yüksek dağlar, Dicle kenarına kadar gelirler.⁽¹¹⁾

Şehrin iklimi ise, yazları sıcak, kışları ise şiddetli ve süreklidir. Yazın sıcaklığından dolayı toprak, kireçtaşı şeklinde beyazlamıştır. İlkbahar ise çok güzel geçer. Dicle'ye yakın olan yerlerde rüzgar eksik olmaz, bu sebeple geceleri serin olur. Dağ eteklerinde ise, rüzgar almayan bazı vadilerin içinde, arazi sulaması için biriktiriler durgun sulardan dolayı ağır ve sıtmalı bir hava vardır. Dağlarda kışlar daha sert olup, bunda karların etkisi büyüktür. Sam rüzgarları estiğinde ise, telefata sebep olur.⁽¹²⁾

(5) İbn Haldun; *Mukaddime* (Çev. Zakir Kadiri Ugan), C.1, M.E.B. Yay., İstanbul 1990, s.116.

(6) Şibli Numani; *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi* (Çev. Talip Yaşar Alp), Hikmet Yay., İstanbul 1986, C.1, s. 129.

(7) Heyet; *El-Irak Fi't Tarih*, Bağdat 1983, s. 318.

(8) H.V.Morton; *Middle East*, New York, 1945, s. 182, Ekrem Memiş-Nuri Köstüklü; *Tarih Boyunca Ortadoğu-Anadolu İlişkileri*, Konya 1992, s. 42.

(9) Şemsettin Sami; *Kamusu'l Alam*, Mihran Matbaası, İstanbul 1316, C. 6, s. 4480, Ali Rıza; *Atlaslı Memalik-i Osmaniye Coğrafyası*, İstanbul 1318, s. 18.

(10) İstahri; a.g.e., s. 73.

(11) Şemsettin Sami; a.g.e., s. 4481.

(12) Şemsettin Sami; a.g.e., s. 4481-4482, Kazvini; a.g.e., s. 461.

BİRİNCİ BÖLÜM

SİYASİ TARİH

A- İSLAM ÖNCESİ DÖNEMDE MUSUL

Musul, İslâm'ın bölgeye yayılışına kadar Asur, Asur devletinin yıkılmasından sonra ise, Pers, İskender, Selefki ve Sasani hakimiyetlerine girmiştir.

Mezopotamya bölgesinde kurulan büyük medeniyetlerden biri olan Asur devletinin başkenti, Dicle nehrinin doğu kenarında bulunan Ninova şehri idi. Bu şehri kuran Ninova veya Ninos, Asurluların hükümdarı olup 52 sene hüküm sürmüştür.⁽¹³⁾ Başkentlik vasfı kazanan Ninova şehri, hem kralların oturduğu, hem de canlı bir ticaretin gerçekleştiği bir merkez haline getirilmiştir. Hayvan ve bitki bahçeleri ile süslenen şehirde, muazzam bir kütüphane kurulmuş ve büyük bir krallık sarayı yaptırılmıştır.⁽¹⁴⁾

Subartular dönemi ile birlikte, küçük küçük hükümetlerin idaresi başlayınca, Ninova, Malgu prensliğinin başkenti olmuştur. Bu yönetim tarzında, hem Sümerlerde, hem de Orta Asya'da olduğu gibi, her boy kendi başbuğunun idaresinde yaşardı.⁽¹⁵⁾ M.Ö. II. bin başlarında, Asurla aynı dönemde Samileşmeye başlayan Ninova şehri, M.Ö. 612 tarihinde, Asurlulardan intikam almak isteyen Babil ve Medler tarafından kuşatılmıştır. Bu kuşatma neticesinde şehir ele geçmiş ve yeryüzünde izi kalmayacak şekilde yakılıp yıkılmıştır.⁽¹⁶⁾

Asurluların başkenti olması sebebiyle büyük bir kültür merkezi haline getirilen Ninova'da, imparatorluğun şanına yakışır sanat eserleri yapılmıştır. Senacrepid ve Asur Banipal'in şehirde yaptırdıkları saraylar (Koyuncuk harabeleri) sanat itibarıyla birer şaheserdirler. Bölgedeki mabetler ise, dört köşeli ve katlı olup, kat sayısı yediye kadar ulaşıyordu; her kat bir mabuda mahsustu ve ayrı bir renge boyanıyordu. Sargon kulesi, bu özellikleri üzerinde barındırır.⁽¹⁷⁾

(13) Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Md.lüğü; Musul-Kerkükle İlgili Arşiv Belgeleri, Ankara 1993, s.

(14) Neşet Çağatay; **İslam Dönemine Dek Arap Tarihi**, T.T.K. Yay., Ankara 1989, s. 9.

(15) Şemsettin Günaltay; **Yakın Şark**, T.T.K. Yay., Ankara 1987, s. 541.

(16) Günaltay; a.g.e., s. 571.

(17) Günaltay; a.g.e., s. 578-579. Ninova'da oluşan kültür yapısı hakkında geniş bilgi için bkz. V. Gordon Childe; **Doğunun Prehistoryası** (Çev. Şevket Aziz Kansu). T.T. K. Yay., Ankara 1971, s. 179-235.

M.Ö. 612 yılında Ninova'nın yıkılmasından sonra bile, bölge önemini devam ettirmiştir; sebebi, bölgenin stratejik önemidir. Nitekim, Pers İmparatoru II. Darius'un tahta çıktığı dönemde, M.Ö. 336 yılında, şehir arazisi hemen hemen ıssızdır. Fakat II. Darius, tahta çıkışından kısa bir süre sonra, Makedonyalı İskender'le savaşmak için bu bölgeyi seçmiştir. Ninova'da topladığı ordusuyla Erbil'e açılmış ve İskender'le savaşmıştır. Sonuçta İskender galip gelmiş ve bölgeyi hakimiyeti altına almıştır.⁽¹⁸⁾

Makedonyalı İskender'in hakimiyetine geçen bölge, Hristiyanlığın yayılmasından sonra bu dinin merkezlerinden biri haline gelmiştir. II. yüzyıl başlarından itibaren, Asurluların dini merkezi olan Ninova'nın yerini, Hristiyanlığın nüfuz etmiş olduğu bir şehir haline gelen Musul almıştır. Şehri kuran kişi, Ravend b. Beyurasif el-Ezdeh hak'tır, ancak bu dönemdeki ismi Neverdeşir'dir.⁽¹⁹⁾

Musul'un Hristiyanlığın merkezlerinden biri olması, Ninova'dan miras kalan önemini devam ettirdiğini gösterir. Nitekim, bölge Sasanilerin hakimiyetinde iken, Bizans-Sasani nüfuz mücadelesine sahne olmuştur. Bu kıyasıya mücadele, M.S.627'de bölgede yapılan bir savaşla Bizans lehine son bulmuştur.

B- HİCRİ BİRİNCİ YÜZYILDA MUSUL

1- İslâm Fethine Kadar Musul Tarihi

Musul'un pek de uzağında olmayan bir coğrafyada, şehir tarihinin akışını değiştirecek çok önemli siyasi olaylar olmuştur. VII. asrın ilk çeyreğinde, Hicaz yarımadası, son dinin ortaya çıkması ve bu dine karşı olanların mücadeleleri ile çalkalanmaktadır. Hz. Muhammed'in (S.A.V.) peygamberliğini ilan etmesi ile birlikte, İslâm dinine mensup insanlar, Mekke'de büyük baskılara maruz kalmışlardır. Bu tecrit sonucu bir kısım Müslüman Habeşistan'a göç etmiş, Hz. Peygamber'in de dahil olduğu büyük kitle ise, 620 yılında Medine'ye göç etmiştir. Medine'de kurulan İslâm Devleti, bir yandan yeni dinin tebliği ile uğraşırken, diğer yandan varlığını kabul ettirmek için Mekkeli müşriklerle savaşlar yapmıştır. Uhud müstesna, diğer savaşlarda galip gelerek, Arabistan'da siyasi birliği sağlamaya çalışmışlardır.

Hicaz yarımadasında bu gelişmeler olurken, Musul'da, Bizans-Sasani nüfuz mücadelesine son veren bir savaş yapılmıştır. 627 yılında, Bizans'ın doğu, Sasanilerin batı sınırı olan şehirde, büyük bir savaş olmuştur; sebebi, Sasanilerin Bizansla mezhep ayrılığına düşen Monofizitleri kendi tarafına çekme isteği, Bizans'ın ise bu yakınlaşmayı önlemek ve bölgedeki Sasani nüfuzunu kırma düşüncesidir.

(18) Şemsaddin Günaltay: İran Tarihi, C.1, T.T.K. Yay., Ankara 1987, s. 244, 251.

(19) Musul-Kerkük'le İlgili Arşiv Belgeleri, s. 15, Kazvinî; a.g.e., s. 461.

Savaş sonunda Bizans, Sasanileri yenmiş ve bölgedeki dengeleri kendi lehine çevirmeyi başarmıştır.⁽²⁰⁾ Bunda, Sasanilerin Müslüman Araplar karşısında aldığı mağlubiyetlerin rolü unutulmamalıdır. Köprülü, Suriye, Filistin ve Mısır'ın tekrar Bizans hakimiyetine geçtiği bu savaşın, yukarı ortazaman tarihinin önemli bir hadisesi olduğunu belirterek, asırlardanberi, Şark hakimiyetini elde etmek için birbirleriyle çarpışan iki devletten birinin, artık hemen hemen yıkılmış olduğunu sebep olarak gösterir.⁽²¹⁾ Heraklius'un bu galibiyeti ile Rum askerleri, Asurluların payitahtı Ninova'ya kadar ilerlemişlerdir ki, bu olay, Yunanlılar bu bölgeye ilk gelişleridir.⁽²²⁾ Beş asır sonra Haçlı seferleri tarihini yazan Willermus Tyrensis, Heraklius'un İran seferini de eserine almıştır; ilk Haçlı komutanı, Heraklius'un şahsında bütünleştirilmiştir.⁽²³⁾

629 tarihli bir kayıta, Tekrit'in, doğu Ortodoks kilisesi içinde yükselmeye başladığı belirtilmiştir. Bu bilgiyi veren Fiey, yine de Musul'un bölgedeki en önemli Hristiyanlık merkezlerinden biri olduğunu vurgulamıştır.⁽²⁴⁾

Musul'un bir Hristiyan merkezi olarak kalması, kısa bir süre daha devam edecektir. Çünkü, Hz. Muhammed (S.A.V.) döneminde, Arap yarımadasında siyasi birliğini sağlayan İslâm Devleti, ilk halife Hz. Ebubekir dönemi ile birlikte dışa açılmaya başlamıştır. Dinden dönme hareketleri ve yalancı peygamberler meselelerini halleden Hz. Ebubekir, bütünlüğü sağladıktan sonra, orduları ve Hicazın kuzeyine göndermiştir. Nitekim, Müsenna b. Haris başkanlığında bir ordu Irak'a, Suriye ve Ürdün'e ise, Halid b. Velid, Amr b. As, Yezid b. Ebu Süfyan ve Halid b. Said komutasında girmiştir. Bu seferlerde alınan başarılı sonuçlar, Bizans'la problemi olan Doğu Hristiyanlarının, bu devletin nüfuzuna karşı İslâm fetihlerine sıcak bakmalarına yol açmıştır. Böylece Musul'un etrafında İslâm Devleti nüfuz kurmaya başlamış ve bölge, İslâm Devletinin egemenliğine girmiştir. Musul ise, Hz. Ömer döneminde Müslüman Araplar tarafından ele geçirilecektir.⁽²⁵⁾

(20) Georg Ostrogosky; **Bizans Devleti Tarihi** (Çev. Fikret Işıltan), T.T.K. Yay., Ankara 1981, s. 96, Auguste Bally; **Bizans Tarihi**, (Çev. Haluk Şaman), C.1, Tercüman 1001 Eser Dizisi, Tarihsiz, s. 129.

(21) W.Barthold; **İslam Medeniyeti Tarihi** (M. Fuat Köprülünün izah ve düzeltmeleriyle), T.T.K. Basımevi, Ankara 1973, s. 93.

(22) Corci Zeydan; **İslam Medeniyeti Tarihi** (Çev. Zeki Meğamiz), C.2, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1976, s. 58.

(23) Steven Runciman; **Haçlı Seferleri Tarihi** (Çev. Fikret Işıltan), C.1., T.T.K. Yay., Ankara 1989, s. 9.

(24) Jean Maurice Fiey; **Communautés Syriaques en Iran et Irak des Origines a 1552**, London 1979, X. bölüm, s. 305.

(25) İslam Devletine katılan bölgelerin hangi dönemde alındığı ve bu bölgelere hakim olan devletler hakkında bkz. F. Robinson; **Atlas of the Islamic World**, Oxford 1982. s. 24-25, Harita 2, Harry W.Hazard, **Atlas of Islamic History**, Princeton 1951. s. 6

2- Hz. Ömer Dönemi ve Müslüman Arapların Musul'u Fethetmesi

a- Bölgenin Fethini Kolaylaştıran Sebepler

Müslüman Araplar, Musul'un da dahil olduğu bölgeyi fethetmeye geldiklerinde, İran ve Suriye'ye nispetle daha rahat hareket etmişlerdir. Bu durumu hazırlayan siyasi zemini ortaya koymak, şehrin içinde bulunduğu ortamı göstermesi açısından önemlidir.

İslâm ordusunun fethi sırasında Bizans ve Sasanelerin durumları, bu devletlerin bölgedeki nüfuz mücadeleleri, fethi kolaylaştırıcı sebeplerin başında gelir. Bizans Devleti, Justinyen'in son dönemlerinden itibaren, Heraklius'un (565-641) vefatına kadar meydana gelen fitne ve isyanlardan dolayı çökmeye yüz tutmuştu. Her ne kadar Heraklius, İranlıların fütühatla gelişmelerini önleyip 628 yılında yapılan mütareke ile İran'ın istila etmiş olduğu bölgeleri geri alabilmişse de, doğu eyaletlerinin en güzellerini Müslümanlar kesip almıştı. Batı sınırında ise, Avarlar İstanbul'u kuşatmış, Bulgarlar da onlara katılınca, Tuna, imparatorluğun kuzey sınırı olmaktan çıkmıştır.⁽²⁶⁾

Bizans, bütün bu karışık durumuna rağmen, doğu eyaletleri halklarının Sasanelere karşı yakınlaşmasını önlemeye çalışmıştır. 627 Ninova savaşıyla üstün duruma geçen Bizans, 628 mütarekesi ile doğu sınırını güven altına almayı başarmıştır.

Bu sırada İran, ırki ve dini olarak Bizans'a göre daha sağlam bir devlet görünümündedir. Dini ve dili bir, ırkı mütecanis, müstakil bir millet olan Farsların Araplara mukavemet göstermesi, bir milletin bütünüyle diğer bir millete mukavemeti durumunu almıştır. Bununla beraber, Heraklius'a mağlup olduktan sonra, İran'da gerileme ve çökme yaygınlaşmıştı. Fakat iki sebep daha var ki, bunlar, çöküşü hızlandırmıştır: Birincisi, Sasani imparatorluğunun, Ardeşir b. Babek'in eliyle kuruluşunun (M.226) üzerinden dört asır geçmişti ve bu uzun dönem içinde Fars imparatorluğunun temelleri sarsılmıştı. İkincisi, Sasani kısıralarının son zamanlardaki istibdatları neticesinde, halk, kendilerinden nefret etmiş ve yöneticilerine karşı kin ve düşmanlık beslemeye başlamıştı. Kısıralar, mecusiliği teşvik edip mecusi din adamlarına, devlet yönetiminde etkileri olacak kadar yetki ve selahiyet vermişlerdi. Mecusi kahinleri ise, Yahudilik, Hristiyanlık, Sabiilik, Budizm ve Maniheizm gibi muhtelif din mensuplarına baskı yapmaya başlayınca, bu ihtilaf daha da

(26) Hasan İbrahim Hasan; **İslam Tarihi** (Çev. İsmail Yiğit-Sadreddin Gürmüş), C.1, Kayıhan Yay., İstanbul 1991, s. 280.

büyümüştü.⁽²⁷⁾ İslâm fetihlerinin gerçekleştiği bu dönemde, Sasaniler, hem içteki problemleri, hem de Bizans ile uğraşmaktan güçsüz düşmüştür.

Fetihleri kolaylaştıran ikinci önemli sebep, bölge devletlerinin halkları ile din ve mezhep farklılıklarından doğan problemleridir. Bunlardan en önemlisi, Bizansla doğu eyaletlerindeki halklar arasındaki meselelerdir.

İsa'nın Tanrısal yapısına üstünlük veren İskenderiyeli Kiriil'in yandaşları, İsa'da dini yapının, Tanrısal yapı içinde yok olduğunu, bu sebeple İsa'da sadece Tanrısal bir yapı bulunduğunu sonucuna varmışlardır. Bu görüşe Monofizm, buna inananlara ise Monofizit denmiştir.⁽²⁸⁾ 449 yılında toplanan konsilde, başlarında konsil başkanı İskenderiye patriği Dioskor bulunan Monofizm yanlıları, bu mezhebi tanıtmaya zorlamışlar ve başarılı olmuşlardır. Böylece, Monofizm, Ortodoks doktrini olmuş, karşıt görüşlüler sapık sayılmıştır. Fakat kısa bir süre sonra, 451 yılında toplanan Kadıköy konsiliyle de Monofizm yasaklanmış, Monofizitler ağır baskılara maruz kalmışlardır.⁽²⁹⁾ Bizans'ın bizce hata olarak yaptığı, Monofizitleri karşısına almasıdır. Bu tavır değişiklikleri, Justinyen dönemiyle birlikte büyük ayrılıklara sebep olmuştur. Daha imparator olmadan, amcası Justen döneminde devleti yönetmeye başlayan Justinyen, papayı memnun etmek için, 518-521 arasında, Monofizit doğu Hristiyanlarına karşı sert tavır takınmıştır. Bu tavrının lüzumsuzluğunu anlamış ve tahta geçtikten sonra, Monofizit olan habeş kilisesi ve Mısır, Suriye, Mezopotamya, Ermenistan'da çok olan Monofizit halkla iyi geçinmiş, böylece hem siyasi, hem dini nüfuzu elinde bulundurmuştur.⁽³⁰⁾ Bütün bu gelişmeler, Bizans'ın Monofizmi resmi mezhep olarak tanımasına kadar gitmiş, fakat daha sonra, Monofizitler baskı altında tutularak devletin karşısına alınmıştır. Böyle olunca da, Monofizit halk, Bizans imparatorluğunun nüfuzunun korunması için pek bir çaba göstermemiştir⁽³¹⁾. Bölgede Müslümanların üstüste zaferler kazanmaları sonucu, Suriye ve Mezopotamya'da şaşılacak bir surette Araplaşma görülmüştür. Bunun ilk göstergesi, Grekçe yer adlarının yerini Sami tabirlerin almasıdır.⁽³²⁾

(27) Hasan İbrahim Hasan; a.g.e., C. 1, s. 280-281.

(28) Neşet Çağatay; **İslam Tarihi**, T.T.K. Yay., Ankara 1993, s. 157.

(29) Ostrogosky; a.g.e., s. 55.

(30) Çağatay; **İslam Dönemine Dek Arap Tarihi**, s. 20.

(31) Carl Brockelmann; **İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi** (Çev. Neşet Çağatay), T.T.K. Yay., Ankara 1992, s. 45, Robert Mantran; **İslam'ın Yayılış Tarihi** (Çev. İsmet Kayaoğlu). Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1981, s. 91.

(32) Ernst Honigmann; **Bizans Devletinin Doğu Sınırı** (Çev. Fikret Işıltan). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay, İstanbul 1970 s. 36. Yazının bölgenin Araplaşmasından kasıtı, İslamlaşması olsa gerekir.

Bizans, 451 Kadıköy konsiliyle sadece Monofizitleri karşısına almamıştır. Mısır ve Habeş kilisesi de devlete karşı tavır takınmışlardır. Mısır kilisesi dini törenlerde Grekçeyi kaidirip yerli dili olan Kiptice'yi koymuş, Habeş kilisesi de aynı yolu izlemiştir. Konsil kararlarının zorla uygulanması yüzünden, Kudüs, İskenderiye ve Antakya'da karışıklıklar çıkmış, bunlar milli ayaklanmaya dönüşmüştür. Böylece Mısır ve Suriye'nin yerli halkı, Bizans'tan ayrılma eğilimi göstermiş, bölgenin, önce İranlılar, sonra Müslümanların eline geçmesini kolaylaştırmıştır.⁽³³⁾

Bu eyaletler üzerinde bu kadar durmamızın sebebi, bu eyaletlerin öneminden dolayıdır. Runciman'ın Mısır ve Suriye'nin ortak özellikleri hakkındaki tesbitleri, görüşümüzü teyid eder:

1- Mısır ve Suriye, Bizans devletinin en zengin ve en yoğun nüfuslu eyaletleridir.

2- İmparatorluk endüstrisinin ana merkezleri buralarıdır.

3- Gemileri ve kervanları, doğu ile yapılan ticarete hakimdir.

4- Kültürleri, manevî ve maddî, her iki anlamda da batıdakinden ölçüsüz derecede üstün bir seviyededir.⁽³⁴⁾

İran'daki durum ise, bir önceki maddede ifade ettiğimiz gibi, mecusî din adamlarına verilen aşırı yetkilerden dolayı, Yahudi, Hristiyan, Budist, Sabii, Maniheist dinlerine mensup gruplarla Mecusî din adamları arasındaki sürtüşmeler yüzünden karışık durumdadır.

Üçüncü bir sebep olarak, Hristiyan Arapların bölgedeki fonksiyonunu gösterebiliriz. Bu Arap kabileleri, Bizans devletinin doğu sınırında, zaman zaman Edessa (Urfa) ve Hadra'da bile hüküm sürmüşlerdir.⁽³⁵⁾ Hristiyanlığı benimsemelerine rağmen, Müslüman Araplarla irki, dil yakınlıklarını ve ticari ilişkilerini devam ettirmişlerdir. İslâm fethi döneminde ise, özellikle Müslümanlar dengeleri lehlerine çevirdikten sonra, bu Arap kabilelerinin olumlu etkileri görülmüştür.

b- Musul'un İslâm Orduları Tarafından Fethedilmesi

Kaynaklar, Musul'un, Hz. Ömer döneminde fethedildiği konusunda ittifak içindedirler. Ayrılığa düştükleri nokta ise, bölgenin hangi komutan tarafından ve hangi senede fethedildiğidir.

(33) Çağatay; *İslam Tarihi*, s. 158.

(34) Runciman; *a.g.e.*, s. 4.

(35) Hasan İbrahim Hasan; *a.g.e.*, C. 1, s. 279.

İlk dönem İslâm tarihi kaynakları, rivayetlerin hepsine yer vererek, kesin bir hükümde bulunmaktan kaçınmışlardır. Musul, üç değişik zamanda, üç değişik kişi tarafından fethedilemeyeceğine göre, bu rivayetleri değerlendirmemiz gerekir.

Birinci rivayete göre, Abdullah b. el-Mutemm, H.16 yılında, Rib'i b. el-Efkel'i, "iki kale" anlamına gelen ve "el-Hisneyn" diye bilinen Ninova ve Musul'a göndermiştir. Abdullah, Rib'i'ye, şehir halkı haberdar olmadan üzerlerine gitmesini söyleyerek Tağlîb, Eyad ve Nemrlileri de göndermiş ve şehre hücum edilmiştir. Kaledekiler kapıları kapatmışlar, fakat daha sonra barışı kabul ettiklerini belirterek zımni statüsüne girmişlerdir. Bu sırada haraçları toplama görevi, Harseme b. Arfece'ye verilmiştir.⁽³⁶⁾

Bu rivayeti değerlendirdiğimizde, iki noktada hataya düşüldüğünü söyleyebiliriz:

1- Mevlana Şibli, tarihçilerin ortak bir görüşünü nakleder: Rib'i b. Efkel, Irak'ı fethetmek için yapılan seferle bölgeye gelmiştir ve amacı, Mezopotamya'yı fethetmek değildir.⁽³⁷⁾ Bu görüşe göre, Rib'i b. Efkel'in Musul'u fethettiğini düşünmek hata olur; belki, bölgeyi tanımak ve Sasanilerin askeri gücünü tespit etmek için geldiğini düşünebiliriz.

2- Hataya düşülen ikinci nokta, haraç toplama işini üstlenen isim üzerindedir. Rivayette, bölgenin haracını Harseme b. Arfece'nin topladığı iddia edilmiştir. Oysa kaynaklar, Harseme b. Arfece'yi, Musul şehrinin ikinci kurucusu, bölgeye Arapları iskan ettirerek bölgenin Araplaşmasını sağlayan kişi olarak gösterir.⁽³⁸⁾ Harseme'nin bölgeye gelmesi ise, 640 yılından sonra olmuştur. Utbe b. Ferkad es-Selemi, Hz. Ömer tarafından Azerbaycan fetihler yapması için görevlendirilince, yerine, Harseme b. Arfece vali olarak atanmıştır;⁽³⁹⁾ bu durumda, H.16 yılda şehre gelmesi pek ihtimal dahilinde değildir.

İkinci rivayete göre, Musul'u, Ebu Ubeyde b. Cerrah'ın gönderdiği İyaz b.Ganem fethetmiştir. Bu rivayette, Musul'un, el-Cezire ile aynı dönemde alındığı ileri sürülür.⁽⁴⁰⁾ Bu rivayette de boşlukta kalan iki bölüm vardır:

(36) İbnü'l Esir; *İslam Tarihi*, C. 2, Bahar Yay., İstanbul 1986, s. 479-480.

(37) Mevlana Şibli; *Sadr-ı İslam*, İstanbul 1928, s. 186.

(38) Belazuri; *Fütuhu'l Buldan* (Çev. Mustafa Fayda), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987, s. 477, Kudame b. Cafer; *El-Harac ve Sinaatü'l Kitabe*, Bağdat 1981, s. 382, *The Islamic Middle East* (Haz. A.L. Udovitch), Princeton 1981, s. 179.

(39) İbn al-Fakih; *Kitab al-Buldan*, (Yayıncıları: E.J.Brill), 1967, s. 129.

(40) Zehebi; *Tarihu'l İslam*, C. 4, Beyrut 1987, s. 186, İbnü'l Esir; a.g.e., C. 2, s. 480, Philip K. Hitti; *İslam Tarihi* (Çev. Salih Tuğ), C.1. Boğaziçi Yay., İstanbul 1989, s. 238, Brockelmann, a.g.e., s. 45, Mantran; a.g.e., s. 91.

1- Musul'un fethi, İyaz b. Ganem'in el-Cezire'yi fethetmesinin bir bölümü olarak gösterilmiştir. Oysa hem Belazuri, hem de Vakidi, İyaz b. Ganem'in fethettiği yerler arasında Musul'dan bahsetmemiştir.⁽⁴¹⁾ Ayrıca, Ebu Yusuf, İyaz b. Ganem'in Ruha ve Harran'a kadar geldiğinden bahsetmiş, fakat, Musul'a geldiği konusunda herhangi bir bilgi vermemiştir. Sadece, bu bölgelerde yapılan haraç antlaşmasının Musul'da da geçerli olduğunu belirtmiştir.⁽⁴²⁾

2- Musul'un hangi bölgeden fethedildiği önemli bir mevzudur. Çünkü, şehir hangi bölgeden fethedilmişse, siyasi bakımdan oraya bağlı olur. Wellhausen, Emeviler devrinde Musul'un Suriye'ye bağlı olduğunu belirtmiştir.⁽⁴³⁾ Öyleyse Musul'un Suriye tarafından fethedildiğini söylemek daha doğru olur.

Üçüncü rivayette, Hz. Ömer'in, Utbe b. Ferkad es-Selemi'yi, H. 20 yılında Musul'u fethetmekle görevlendirdiğini ve bölgenin İslam topraklarına katıldığı belirtilmiştir. Ninova halkı olarak tanımlanan yerli halkla, Dicle'nin doğusunda savaşmak suretiyle, batısında ise isteyenlerin cizye ödemesi, isteyenlerin de çekip gitmesi şartıyla şehir fethedilmiştir.⁽⁴⁴⁾ Utbe b. Ferkad, İyaz b. Ganem'le el-Cezire seferine katılmıştır; fakat bölgeye İyaz b. Ganem'in emri ile geldiği⁽⁴⁵⁾ rivayeti pek doğru sayılmaz, çünkü kaynaklarda, bizzat halifenin emriyle geldiği belirtilmiştir. Belki, Hz. Ömer, Utbe'yi Musul'a gönderirken, el-Cezire seferine katılmasını ve bölgeyi tanımasını gözönünde bulundurmuş olabilir.

Bizce Musul'un hangi senede ve kim tarafından fethedildiğini doğru olarak nakleden rivayet üçüncü rivayettir. Bu kanaatimizin oluşmasını etkileyen etkileyen sebep, tarihler ve şahısların bu rivayetle yerine oturmasıdır. İyaz b. Ganem şehir fethetmiş olsaydı valisi olurdu, fakat H. 20 yılında vefat etmiştir ve bölgede valilik yaptığına dair hiçbir kayıt yoktur. Utbe b. Ferkad es-Selemi kaynaklarda bölgenin ilk valisi olarak geçer, öyleyse bu şahsın Musul'u fethettiği doğrudur. Harseme b. Arfece ise, şehrin ikinci kurucusu sayılır ve bölgeye gelmesi, Utbe'den sonradır. Öyleyse, Musul'un, H. 20 yılında, Hz. Ömer'in emriyle, Utbe b. Ferkad es-Selemi tarafından fethedildiği rivayeti en doğru olanıdır.

---

(41) Belazuri; a.g.e., s. 251-252, 254, Vakidi; *Fütuhu's Şam*, Matbaat al- Osmaniyye, 1304, s. 53-58.

(42) Ebu Yusuf; *Kitabu'l Haraç* (Çev. Müderriszade Muhammed Atallah Efendi, Sad. İsmail Karakaya), Akçağ Yay., Ankara 1982, s. 140-141.

(43) Julius Wellhausen; *İslam'ın En Eski Tarihine Giriş* (Çev. Fikret Işıltan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1960, s. 7.

(44) Belazuri; a.g.e., s. 476. Kudame; a.g.e., s. 381. İbn al Fakih; a.g.e., s. 128, İbnü'l Esir; a.g.e., C. 2, s. 480.

(45) İbnü'l Esir; a.g.e., C. 2, s. 480.

c- Fetihlerin Devam Etmesi

Musul'u fetheden Utbe b. Ferkad es-Selami, bölgedeki fetihlerini devam ettirmiştir. El-Merc ve köylerine giren Utbe, daha sonra Bahuzera, Baazra, Habtun, el-Hannane, el-Maalle, Damir ve Kürtlerin bütün kalelerini, Hazze'ye bağlı Baneasa'yı almıştır. Tekrit'e kadar ilerleyen Utbe, et-Tirehan, Bacerma, Şehrezur, es-Sameğan ve Derabaz bölgelerini ele geçirmiştir. Muhafız kuvvetleri komutanı Salih b. Ubade el-Hemdani ise, Tellu'ş Şeharice ve Beni'l Hirreyn diye bilinen es-Selak bölgelerini fethetmiştir.⁽⁴⁶⁾

Muafi b. Tavus'tan gelen rivayetle, Urmiye de bu fetihler sonucu ele geçirilmiştir ve haracı Musul'a gelmiştir. Havr, Huveyy ve Selemas bölgeleri de aynı statüdedir.⁽⁴⁷⁾

d- Musul Şehrinin Yeniden Kuruluşu

Kaynaklar, Musul şehrinin kurulması ile ilgili olarak ihtilaf içindedir. İslâm şehirlerini inceleyenler Musul'u bu gruba almazken, sebep olarak İslâm döneminden önce kurulmuş olduğunu gösterirler. Musul şehri, Müslümanlardan önce de mevcuttur, fakat yapısı itibariyle pek şehir görünümünde değildir. Bir kilise ve etrafında kurulan birkaç mahalleden ibarettir. Şehri fethetmeye gelen Araplar, bölgeye yerleşeceklerini anlayınca yeniden imar faaliyetine girişmişlerdir. Musul'u yeniden imar eden kişi, Harseme b. Arfece el-Bariki'dir. Bu şahıs şehrin ikinci valisi olup, Utbe b. Ferkad, halife Hz. Ömer tarafından Azerbaycan yönünde fetihler yapmak üzere görevlendirilince, yerine Musul'un idaresini üstlenmiştir.⁽⁴⁸⁾ Harseme şehre Arapları getirerek İslâm Devletinin kuzeydeki askeri karargahı haline getirmiştir. Yeni kuracağı şehrin yerini tespit ettikten sonra, İslâm şehirleşmesine uygun olarak mahalleler ve cami yaptırmıştır.

(46) İbnü'l Esir; a.g.e., C. 2, s. 480, Belazuri; a.g.e., s. 478-479.

(47) Belazuri; a.g.e., s. 477.

(48) İbn al Fakih; a.g.e., s. 129, Belazuri; a.g.e., s. 477.

3- Hz. Osman Döneminde Musul

H.z. Osman dönemi, Müslüman orduların Hz. Ömer döneminde başlattıkları fetihleri devam ettirdikleri bir dönemdir. Hz. Osman'ın halifeliği döneminde Ermenistan, Kuzey Afrika ve Kıbrıs fethedilmiştir. Taberistan ve civarı İslâm topraklarına katıldığı gibi, H.31 yılında halifeye karşı isyan eden Horasan bölgesi yeniden fethedilmiştir. Şam valisi Muaviye'nin oluşturduğu donanma ile Anadolu'ya ulaşılmış, Kilikya bölgesinden Tiflis'e kadar uzanan yerler fethedilmiştir. Mısır'da çıkan karışıklıklar bastırılmış ve H.25 yılında yeniden otorite kurulmuştur.⁽⁴⁹⁾

Bu dönemde Musul'da, ülke geneline benzer bir durum vardır. Hz. Ömer döneminde ağır darbeler yiyen Kisra'nın orduları, Hz. Osman'ın ordularına karşı da mağlup olmaktan kurtulamamıştır. Eski Asur topraklarında zafer kazanmaya devam eden İslâm orduları, Musul köprüsünden geçerek Babil ve Ninova'ya varmışlardır.⁽⁵⁰⁾

Taberi'nin bildirdiğine göre, Hz. Osman döneminde, H. 24 yılından itibaren, önce Mısır ve İskenderiye'de, Mağrip'te, H. 25 yılında ise Ermenistan ve Azerbaycan'da isyanlar çıkmıştı. Halife, Amr b. As'ı, Abdullah b. Sad'ı, Velid b. Ukbe'yi isyanları bastırmak üzere eyaletlere dağıtmıştır.⁽⁵¹⁾ Dikkatinizi çekmek istediğimiz nokta, Musul'un, Azerbaycan-Ermenistan-Mısır üçgeninin ortasında bulunduğu halde siyasi istikrarını korumasıdır. Bu olaydan, Hz. Osman yönetiminin Musul'da kabul gördüğü sonucunu çıkarabiliriz.

H.z. Osman döneminin en çok eleştirilen yönlerinden biri, valiliklere yaptığı atamalarıdır. Halife olduğunda, Eş'as b. Kays'ı Azerbaycan'a, Said b. Kays'ı Rey'e, en-Nuseyr el-İclî'yi Hamedan'a, Said b. el-Akra'yı İsfahan'a, Cerir b. Abdullah'ı Karkisiya'ya, Hakim b. Selam el-Hizami'yi Musul'a göndermiştir. Böylece Kufe ileri gelen reislerden tamamen boşalmış ve Yezid b. Kays bundan istifade ederek isyan etmiş, Hz. Osman'ın azlini istemiştir.⁽⁵²⁾

4- Hz. Ali Dönemi- Muaviye Mücadelesinde Musul

H.z. Osman'ın şehid edilmesiyle başlayan kargaşa ortamı, Hz. Ali halife seçildikten sonra da devam etmiştir. Buna bir de, önceki dönemlerden Hz. Ali ile ihtilafı olanların faaliyetleri eklenince, devlet, siyasi bunalıma doğru sürüklenmiştir.

(49) Hasan İbrahim Hasan; a.g.e., C.1. s. 330-335.

(50) Bahriye Üçok; Emevîler-Abbâsiler, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1968, s.2.

(51) Taberi; a.g.e., C. 3, s. 147.

(52) İbnü'l Esir; a.g.e., C.3, s. 152.

Cemel savaşı ve ardından Siffin savaşı, taraflar arasındaki ayrılıkları daha da artırmıştır. Hz. Ali'ye karşı Ümeyyeoğulları adına muhalefet yapan Muaviye b. Ebu Süfyan, özellikle Siffin savaşından sonra dengeleri kendi lehine çevirmeye başlamıştır. Bu hakimiyet mücadelesinin kıyasıya yaşandığı yerlerden birisi, Hz. Ali'nin Şam yönünde bir kalkan olarak kullandığı, Musul'un da dahil bulunduğu el-Cezire bölgesidir.

Musul halkı, bu nüfuz mücadelesinde, Hz. Ali'den yana tavır almış gibi gözükmemektedir; ileride göreceğimiz gibi, Muaviye, dengeleri lehine çevirebilmek için sık sık bölgeye kuvvet göndermiştir. Hz. Ali, Şebib b. Amr komutasında bir ordu göndererek, Muaviye'nin ilk girişimini sonuçsuz bırakmıştır. Halifenin kuvvetleri Şamlıları Fırat nehrine kadar takip ettikten sonra, Irak'a varana kadar dönüş yollarındaki bütün muhalifleri kontrol altına almışlardır.⁽⁵³⁾ Fakat bu yeterli olmamış, Hz. Ali, kısa bir süre sonra bir ordu daha göndermek zorunda kalmıştır. Sebebi, Basra ve Kufe'den kaçan Hz. Osman yanlılarının Harran, Rakke, Ruha ve Karkisiya şehirlerine yerleşmesi ve bu bölgelerde Muaviye'nin nüfuzunun artmasıdır. Malik b. el-Haris komutasında bölgeye bir ordu gönderen Hz. Ali, hakimiyeti lehine çevirmeyi başarmıştır.⁽⁵⁴⁾ Kontrol sağlandıktan sonra, Malik b. el-Haris Musul'da görev yapmaya başlamıştır. Bunu şuradan anlıyoruz; Malik, Muaviye'nin komutanı Dahhak b. Kays'ı Harran'da kuşattığında, Muaviye takviye kuvvet göndermiş, Malik ise kuşatmayı kaldırarak görev yeri olan Musul'a dönmüştür⁽⁵⁵⁾. Muaviye bunu değerlendirmek istemiş olacak ki, el-Haris b. Nimre et-Tenuhi'yi el-Cezire'ye göndererek bölgedeki Hz. Ali yanlılarını Şam'a getirmesini istemiştir. Bu şahıs, Tağlibilerden bir kısmını esir alarak Şam'a götürmüştür. Hz. Ali de karşılık olarak, Cesam kabilesinden Abdurrahman adında birini Musul'a göndererek, bölgedeki Müslümanları rahata kavuşturmasını ve hilafetin nüfuzunu korumasını emretmiştir⁽⁵⁶⁾. Muaviye, Beni Naciye savaşından sonra, H. 40 yılında, Numan b. Şirak'ı, bin kişi ile, el-Cezire'nin Şam tarafında bulunan Aynı Nemir şehrine göndermiştir. Hz. Ali'nin bölgedeki naibi Malik b. Ka'b b. Ezdi'nin askerleri, Şam askerlerini görünce kaçmış, O da yüz kişiyle kaleye kapanarak savunmaya başlamıştır. Malik Hz. Ali'den yardım istemiş, Kufeliler de Hz. Ali'nin emrine rağmen bölgeye yardım göndermemişlerdir. Bu sırada, Hz. Ali'ye bağlı Muhnef b. Süleyman, elli kişiyi yardıma göndermiştir; yardıma gelen askerler Musul'da görülünce, Şamlılar, Kufe'den yardım geliyor zannederek kuşatmayı kaldırmışlar ve Şam'a

(53) İbnü'l Esir; a.g.e., C.3, s. 389.

(54) Abdulhalik Bakır; Hz. Ali Dönemi, Mehter Yay., Ankara 1991, s. 112-113.

(55) Bakır; a.g.e., s. 114.

(56) İbnü'l Esir; a.g.e., C. 3, s. 390.

kaçmışlardır.⁽⁵⁷⁾ Bu olayda dikkat çekmek istediğimiz nokta, Hz. Ali'ye, Musul ve çevresinden cılız da olsa bir destek gelmesine rağmen, Kufe de dahil olmak üzere dengelerin yavaş yavaş Muaviye lehine değiştiğidir. Hz. Ali'nin büyük ümitler beslediği Kufelilerin Aynı Nemir'e asker göndermemesi buna bir örnektir.

Nihayet, Muaviye, H. 40 yılında, bizzat kendisi az bir askerle Şam'dan yola çıkmış ve Musul yolundan Irak'a girmiştir. Maksudı, Hz. Ali'nin bu olayı duyması ve bölgedeki üstünlüğünü kabul etmesidir. Bölgeye gelişini, "Dicle'yi gördüğüm yoktur, isterim ki Dicle'yi göreyim." şeklinde açıklayan Muaviye, bir süre Musul'da kalmıştır.⁽⁵⁸⁾ Muaviye'nin az bir askerle bölgeye gelmesi, bölgedeki dengeleri tamamen lehine çevirdiğinin göstergesidir.

5- Muaviye b. Ebu Süfyan Döneminde Musul

Hz. Ali ile yaptığı hilafet mücadelesinde, Haricilerin Hz. Ali'yi şehid etmesiyle yalnız kalan Muaviye, Şam'da, I. Emevi halifesi olarak göreve başlamıştır. Döneminin başlarında, Müslümanlar, güçlerini daha ziyade kuzey ve batıya yöneltmişlerdir; çünkü, batıda, Doğu Roma İmparatorluğu, kendisine komşu olan İslâm beldelerine saldırmıştır. Bu sebeple Muaviye, Rumlara karşı karadan ve denizden savaşlar tertiplemiştir. Suriye deniz filosunu 1700 gemiye çıkararak bu gemilerle Rodos ve bazı Yunan adalarını fethetmiştir. Karada da kışlık ve yazlık ordular tertip etmişti ki, bu ordular, düşman ülkelere karşı kışın ve yazın savaşmışlardır.⁽⁵⁹⁾

Bu dönemde, Kufe'de başlayan ve Musul'a da sıçrayan bir isyan hareketi olmuştur. Muaviye, H. 41 yılında Muğire b. Şube'yi Kufe'ye vali olarak atadığında, Ondan, "Hz. Ali'ye sürekli olarak küfredmesini, kötölemesini, Osman'a da rahmet okuyup sürekli mağfiret dilemesini" istemiştir. Muğire Kufe'de bu uygulamayı yaparken, Hücr b. Adıyy karşı çıkmış ve valiyi toplumda küçük düşürücü davranışlar yapmıştır. Valiliğinin son günlerinde olduğu için, Muğire kendisine müdahale etmemiştir; fakat Muğire'den sonra vali olan Ziyad, Hücr b. Adıyy'i ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Bunun üzerine Hicr ve adamları Kufe'den kaçmışlardır. Adamlarından Amr b. el-Hamik, yanına Rifaa b. Şeddad'ı alıp Musul'a kaçmış ve oradaki dağlardan birinde gizlenmiştir. Musul valisi bunları yakalamaya çalışmış, Rifaa kaçmış, Amr ise yakalanmıştır. Kendisini yakalayan Musul valisi, İbn Ümmü'l-

(57) Taberi; a.g.e., C.3, s. 209.

(58) Taberi; a.g.e., C. 3, s. 211. Ahmet Cevdet olayın H. 39 senesinde olduğunu belirtmiştir. Bkz. Ahmet Cevdet; a.g.e., C.3, s. 149.

(59) Hasan İbrahim Hasan; a.g.e., C.1, s. 355.

Hakem diye bilinen Abdurrahman b. Osman es-Sekafi -ki Muaviye'nin kızkardeşinin oğludur- durumu Muaviye'ye bildirmiştir. Halifenin emriyle Amr öldürülmüştür.⁽⁶⁰⁾

H. 42-60 arası, devlet, batıda ilerlemesini sürdürmüştür. Horasan bölgesinde çıkan isyanların bastırılmasından sonra, Kuzey Afrika'da fetihlere devam edilmiş, Müslüman olan Berberilerin de yardımıyla Fas ele geçirilmiştir.⁽⁶¹⁾ Başarısızlık olarak ise, İstanbul'un kuşatılıp alınamaması gösterilebilir. Devletin batıyla ilgilendiği bu dönemde, Musul'da kayda değer bir olay olmamıştır.

6- Yezid b. Muaviye Döneminde Musul

Muaviye'nin ölümünden sonra, biat problemi yaşanmıştır; her ne kadar halk, oğlu Yezid'e biat etmişse de, Hüseyin b. Ali, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Abbas ve Abdullah b. Ömer gibi önde gelen kişiler biat etmemişlerdir. Yezid ise, bu şahıslardan biat alması için Medine valisi Velid b. Utbe'ye mektup yazmıştır. Valinin teşebbüsü sonucu, Abdullah b. Abbas ile Abdullah b. Ömer biat etmişler, Abdullah b. Zübeyr Mekke'le kaçarak Beytullah'a sığınmış, Hz. Hüseyin ise Kerbela'da katledilmiştir.⁽⁶²⁾ Bu olayların Musul tarihine iki önemli etkisi olmuştur: Abdullah b. Zübeyr biat etmeyerek Hicaz bölgesinde hakimiyet kurmuş ve Musul'da etkili olmuştur. Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hüseyin'in Kerbela'da şehid edilmesi ile de, Şiilik köklenmiş, militarist bir siyasi kimlik kazanarak, Musul'da, özellikle Muhtar Ebu Ubeyd es-Sakafi isyanıyla etkili olmuştur.

Biat olayında, kabilecilik olayı etkili olmuştur. Gatafan ve Mudar gibi büyük kolları olan ve Kuzey Suriye'de, Mezopotamya ve Irak'ta yerleşmiş bulunan Kuzey Arabistan'ın Kays göçebe grubu, Muaviye döneminden başlayarak Palmir ve eski Moab bölgeleri yerleşmiş Kuzaeliler'in en önemli kabilesi olan Güney Arabistan'lı Kelb kabilesine çok önem vermesinden rahatsız olmuşlardır. Bu sırada Abdullah b. Zübeyr halifeliğini ilan edince, Kays kabilesi Onun tarafına geçmiştir.⁽⁶³⁾

Musul'da gerçekleşen bir olay, yukarıdaki tezi doğrulamıştır. Yezid b. Muaviye halife olarak Şam'da otorite kurmuştur, fakat özellikle Irak ve el-Cezire, Abdullah b. Zübeyr'in hakimiyetine girmiştir. Kays kabilesinin desteği, bu aşamada çok etkili olmuş, Abdullah b. Zübeyr de bu desteği karşılıksız bırakmamıştır. İbnü'l Esir'in bildirdiğine göre, Muhammed b. Eş'as b. Kays, Abdullah b. Zübeyr tarafından, H. 63

(60) İbnü'l Esir; a.g.e., C.3, s. 479-483.

(61) Hasan İbrahim Hasan; a.g.e., C.1, s. 355-356.

(62) Hasan İbrahim Hasan; a.g.e., C.1, s. 363.

(63) Çağatay, İslam Tarihi, s. 445.

senesinde Musul'a vali olarak atanmıştır. Böylece, Kufe, Basra ve bunların güneyinde bulunan Araplarla el-Cezire halkı Abdullah b. Zübeyr'in hakimiyetine girmiştir.⁽⁶⁴⁾

7- II. Muaviye Döneminde Musul

Muaviye b. Yezid, kısa süren bir halifelik yapmıştır. Fakat bu kısa sürede, Musul'da çok etkili olacak bir hareket başlamış, Muhtar b. Ebu Ubeyd es-Sakafi isyan etmiştir. Bu isyanı bastırmak için, 3 Eylül 685'te, Ninova'daki Hazar nehri üzerinde savaş yapılmış, her iki taraftan 40.000'e yakın insan ölmüştür.⁽⁶⁵⁾ Yine de Muhtar'ın isyanı bastırılmaya muvaffak olunamamıştır.

8- Mervan b. Hakem Döneminde Musul

Mervan b. Hakem'in halife olması dolayısıyla, Kelb ve Kays kabileleri arasında problemler çıkmış ve kabilecilik olayı tekrar başlatılmıştır. Kelb kabilesi Emevileri desteklerken, Kays kabilesi, Abdullah b. Zübeyr'i desteklemiştir. Cabiye görüşmelerinden sonra, Emevileri destekleyen grup, Mervan b. Hakem'e, onun ölümünden sonra geçmek üzere Halid b. Yezid'e, ondan sonra geçmek üzere de Amr b. Said b. As'a biat etmişlerdir. Böylece saltanat, Emevilerin Süfyani kolundan Mervani koluna intikal etmiştir.

Halife, Mısır üzerine ordu çıkararak bölgeyi kontrolü altına almayı başarmıştır; ancak Abdullah b. Zübeyr'in üzerine gönderdiği ordu yenilgiye uğrarken, Irak üzerine gönderdiği ordu da kayda değer bir şey yapamamıştır.⁽⁶⁶⁾ Mervan'ın halifeliği kısa sürdüğünden ve genel olarak hilafet mücadelesi üzerine geçtiğinden, kaynaklarda, Musul'la ilgili bilgi yoktur, ancak, bu dönemde de Muhtar'ın isyanının devam ettiğini ve bölgede gittikçe güçlendiğini söyleyebiliriz.

9- Abdülmelik b. Mervan Döneminde Musul

Abdülmelik b. Mervan halife olduğunda, büyük bir iç mesele ile karşılaşmıştır; Resullulah'ın söndürmek için büyük gayret sarfettiği kabile taassubu, Arap toplumunu parçalanma noktasına getirmiştir⁽⁶⁷⁾. İşbaşına, Yezid b. Muaviye

(64) İbnü'l Esir; a.g.e., C.4, s. 137-138.

(65) Ebu'l Farac Tarihi (Çev. Ömer Rıza Doğrul), C.1, T.T.K. Yay., Ankara 1945, s. 186.

(66) Hasan İbrahim Hasan; a.g.e., C.1, s. 368-369.

(67) Hasan İbrahim Hasan; a.g.e., C.1, s. 372.

döneminde başlayan Kays-Kelb kabileleri arasındaki mücadelenin bütün Arap toplumuna yayıldığı bir dönemde gelmiştir.

Abdülmelik b. Mervan döneminde, İslâm topraklarında halifeliğini ilan eden üç kişi vardı: Hicaz'da Abdullah b. Zübeyr, Kufe'de Muhtar Ebu Ubeyd es-Sakafi, Şam'da Abdülmelik b. Mervan.

Abdullah b. Zübeyr'in halifelik iddiası daha önceye dayanır. Fakat II. Muaviye döneminde isyan eden Muhtar Ebu Ubeyd es-Sakafi, Abdülmelik b. Mervan döneminde, özellikle Kufe ve el-Cezire'de etkili olmuştur. Devlet içinde iki tane halife varken, acaba, Muhtar, üçüncü bir aday olarak ortaya çıkacak gücü kendinde nasıl bulmuş olabilir? Bu soruya iki sebeple cevap bulabiliriz : Birincisi, Kerbela'nın acıklı sonucundan sonra, güçlü komutanları olmadığı için pek birşeye karışmayan Şiiiler, kendileri için eksiklik olarak gördükleri lider vasfını, Hz. Ali'nin Medine valisi Muhtar'da bulmuşlardır.⁽⁶⁸⁾ İkinci olarak, Muhtar, siyasetini, "Allah'ın Kitabı, Hz. Peygamber'in Sünneti, Ehl-i Beyt'in intikamı, zayıfları savunma ve günahkarlara karşı cihad"a dayandırmıştır. Zayıfların savunması ifadesi, hareketin başından itibaren güçlü bir mevali desteği gelmesine sebep olmuştur; hâliyle, hareketinin sonlarında, Muhtar'ın yanında daha çok mevaliler kalmıştır.⁽⁶⁹⁾ Böylece isyan hem siyasi, hem de sosyal bir içerik kazanmıştır.

Muhtar isyan ettikten sonra ilk iş olarak, bölgelere vali atamıştır; bu amaçla Abdurrahman b. Said b. Kays'ı Musul'a göndermiştir. Hemen hemen aynı zamanda, Abdullah b. Zübeyr de Muhammed b. Eş'as b. Kays'ı Musul'a göndermiştir. Abdurrahman b. Said şehre gelince, Muhammed b. Eş'as, işin nereye varacağını gözlemek amacıyla Tekrit'e gitmiş, daha sonra da Muhtar'ın yanına giderek O'na biat etmiştir.⁽⁷⁰⁾

Aynı dönemde, Musul'da, Abdülmelik b. Mervan'ın valisi olarak, Said b. Abdülmelik bulunmaktadır. Kardeşi Muhammed'i el-Cezire ve Ermenistan'a vali olarak gönderen halife, oğlu Said'i de Musul'a vali olarak atamıştır. İlk iş olarak şehrin surlarını yaptıran vali, böylece güvenlik problemini halletmeye çalışmıştır. Polis müdürü İbn Telid ise, şehrin yollarını taş döşeterek, altyapı meselesiyle ilgilenmiştir.⁽⁷¹⁾

Kaynaklarda, Said b. Abdülmelik'in, H. 65-85 yılları arasında Musul'da valilik yaptığı belirtilmiştir.⁽⁷²⁾ Bize göre bu bilgi pek sağlıklı değildir, çünkü bölgede Muhtar

(68) Çağatay, İslam Tarihi, s. 446-447.

(69) Montgomery Watt; İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri (Çev. Elhem Ruhi Fiğlalı), Umran Yay., Ankara 1981, s. 53-54.

(70) İbnü'l Esir; a.g.e., C.4, s. 209.

(71) Belazuri; a.g.e., s. 477, Kudame; a.g.e., s. 382.

ile Abdülmelik'in orduları arasında hakimiyet mücadelesi yapılacaktır ve Muhtar'ın kumandanı İbrahim b. Malik galip gelerek Musul'a yerleşecektir. H. 67 senesinde olan bu olay sırasında Abdülmelik'in oğlunun şehirde valilik yaptığını düşünmek pek ihtimal dahilinde değildir. Ancak, H. 74 yılında Abdülmelik Musul'u ele geçirdiğinde, kardeşi Muhammed b. Mervan'ı şehre vali olarak atamıştır. Muhammed, halife Velid döneminde, H. 91 yılına kadar valilik yapmıştır.⁽⁷³⁾

H. 66 yılı sonlarında, Suriyeliler, Muhtar'a karşı bir ordu hazırlayarak, Ubeydullah b. Ziyad komutasında Dicle'ye doğru ilerlemişlerdir. Muhtar da bunlara karşı Yezid b. Enes el-Esedî komutasında bir ordu hazırlamıştır. İki ordu, 9 Zilhicce 66 sabahı (7 Temmuz 686) Musul civarında karşılaşmışlardır. Muhtar'ın komutanı Yezid b. Enes çok hasta olduğundan, yerine, Varaka b. Haris el-Esedî'yi halife etmiştir. İki gün süren savaştan sonra, Muhtar'ın ordusu kendisinden iki misli büyüklükteki Suriye ordusunu yenmiştir.⁽⁷⁴⁾

H. 67 yılının ilk ayında, Muhtar, Kufe'deki iç karışıklığı hallettikten sonra, İbrahim b. Malik b. Eşter komutasında bir orduyu, Suriyelilere saldırmak üzere görevlendirmiştir. Abdülmelik b. Mervan ise, Ubeydullah b. Ziyad komutasında bir ordu çıkarmış ve Şam ordusu, Musul'a gelerek şehri ele geçirmiştir. İki ordu, Musul'da bulunan Hazir nehri kıyısında karşılaşmış, savaşı, Muhtar'ın komutanı İbrahim b. Malik kazanmıştır. Bu komutan, zaferden sonra, Suriyelilere karşı tetikte bulunmak için Musul'da kalmış, üvey kardeşi ise Nusaybin, Dara ve Sincar'ı zaptetmiştir.⁽⁷⁵⁾

Aynı yıl içinde, Abdullah b. Zübeyr, kardeşi Mus'ab b. Zübeyr'i vali olarak Basra'ya atamıştır. Abdullah b. Zübeyr'in kardeşini buraya göndermekteki amacı, hem bölgeyi kontrol altına almasını, hem de Muhtar'ı ortadan kaldırmasını sağlamaktır. Mus'ab da bu zor sayılabilecek görevi başarmış ve 67 yılının Ramazan ayının 14. günü (4 Nisan 688) Muhtar'ı ortadan kaldırmıştır. Bu büyük problem ortadan kalktıktan sonra, hem Mus'ab, hem de Abdülmelik b. Mervan, Muhtar'ın Musul valisi olan İbrahim b. Malik'e mektup yazarak kendilerine itaat etmesini istemişlerdir. Mus'ab, " Şayet bana itaat edecek olursan, Şam ve atlı birliklerin komutası ile batı arazisinden ele geçireceğin yerler Zübeyr soyundan gelenlerin hakimiyeti devam ettikçe senin olacaktır.", Abdülmelik ise, " Benim dediğimi kabul edecek olursan Irak senin olacaktır." teklifleriyle valiyi yanlarına çekmeye çalışmışlardır⁽⁷⁶⁾. İbrahim b. Eşter, Mus'ab'ın teklifini kabul ederek yanına gitmiştir.

(72) Belazuri; a.g.e., s. 477, Kudame; a.g.e., s. 382.

(73) Taberi; a.g.e., C.3, s. 304, Wellhausen; a.g.e., s. 66.

(74) Taberi; a.g.e., C.3, s. 277, Hasan Onat; Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği, Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1993, s.104, Wellhausen, a.g.e., s. 133.

(75) İbnü'l Esir; a.g.e., C.4, s. 238-241, Taberi; a.g.e., C.3, s. 289, Wellhausen; a.g.e., s. 138.

Mus'ab, İbrahim'in Musul'a atanmasını, Şam'ın fethedilmesinden sonraya bırakmıştır. Ancak, bir yıl sonra, şehirde bulunan Mühelleb, Ahvaz Haricilerinin başına gönderilince, İbrahim de Musul'a gitmiştir.⁽⁷⁷⁾ Mus'ab b. Zübeyr'in Mühelleb'i Musul'da tutması, önemli bir sebebe dayanmaktadır; Mühelleb, kudretli bir komutandır ve o sırada Ezarika ile savaşmak üzere görevlidir. Mus'ab, bu savaş görevini, Ömer b. Ubeydullah b. Ma'mer'e vererek Mühelleb gibi güçlü bir savaşçıyı, Musul, Cezire ve Ermenistan valisi olarak Musul'a göndermiş ve böylece Abdülmelik b. Mervan'la arasında set oluşturmasını istemiştir.⁽⁷⁸⁾

H. 70 yılında, Musul'da, değişik amaçlı üç savaş olmuştur. Bunlar, kabile problemleri yüzünden, Kays kabilesi ile Tağlib kabilesi arasında yapılmıştır. Musul topraklarında Hadır ve Atik denilen yerler arasındaki Mearik bölgesindeki savaşta, Tağlibiler bozguna uğramıştır. Musul topraklarında ve Tekrit'in üst tarafında bulunan Libba'da yapılan savaşta ise, galip gelen belli değildir. Son savaşta ise, Züfer b. Haris, Akik'te Tagliboğulları ile karşılaşmış ve onları mağlup etmiştir.⁽⁷⁹⁾

Abdülmelik b. Mervan, Şam bölgesinde, başta Amr b. Sad b. As olmak üzere, kendine muhalif olan insanları temizleyip hakimiyetini kurduktan sonra, Mus'ab b. Zübeyr'in üzerine yürümeye karar vermiştir. Mus'ab da, Abdülmelik'in Irak'a doğru geldiğini haber alınca, Haricilerle savaşmakta olan Mühelleb'i bulmuş ve O'na danışmıştır. Mühelleb, Abdülmelik'in Iraklılarla yazıştığını, bu yüzden beraber hareket etmelerinin yararlı olacağını belirtmiştir. Fakat Mus'ab, Harici tehlikesine karşı Mühelleb'i geri göndermiş ve o sırada Musul ve Cezire valisi olan İbrahim b. Malik'i yardıma çağırmıştır. İbrahim b. Malik'in öncü kuvvetleri komutanı olduğu Mus'ab'ın ordusu ile Abdülmelik'in ordusu karşılaşmışlar, savaşı Şam ordusu kazanmıştır; Mus'ab b. Zübeyr ve İbrahim b. Malik öldürülmüştür.⁽⁸⁰⁾

Abdülmelik b. Mervan, Musul bölgesine hakim olunca, Hz. Ömer devrinden beri süregelen uygulamayı kaldırarak, Azerbaycan ve Musul'u yönetim olarak birbirinden ayırmıştır.⁽⁸¹⁾ Böylece Abdülmelik, Suriye yönetimine karşı olan Irak bölgesinin gücünü azaltmak, hem de Bizans ve Hazar yakınında kuvvetli bir ordugah oluşturmak maksadıyla Musul'u, yeni oluşturulan el-Cezire vilayetinin iki büyük ordugahından -diğeri Harran- biri haline getirmiştir.⁽⁸²⁾

(76) İbnü'l Esir; a.g.e., C.4, s. 250.

(77) Taberi; a.g.e., C.3, s. 292-293.

(78) İbnü'l Esir; a.g.e., C.4, s. 256.

(79) İbnü'l Esir; a.g.e., C.4, s. 284, 288.

(80) İbnü'l Esir; a.g.e., C.4, s. 292,293, 297.

(81) Heyet; a.g.e., s. 323.

(82) Mükrimin Halil Yınanç; **Musul ve Ecezire'de Oğuz Türkleri**, Ankara Tarihsiz, s. 1.

H. 74 yılında Musul'da bulunan Hariciler, Irak'ta, el-Cezire sınırında bir şehir olan Dar-ı Badi'ye gelmişlerdir. Burada bulunan Salih b. Merc adındaki Harici, çevresinde alim olarak tanınan bir kişidir. Bu şahıs, etrafındakileri, Musul valisi Muhammed b. Mervan ve Haccac'a karşı savaşılmaya kışkırtmıştır. Sonuçta, Darba şehrindeki adamı Salih b. Müserrih isyan etmiş, Muhammed b. Mervan isyanı bastırınca, Musul'a kaçmıştır. Bu sırada Haccac da Haris b. Ömer el-Hemedani'yi yardıma göndermiş, bu komutan Salih'i öldürmüştür. Salih'in ölümünden sonra adamları Şebib b. Yezid b. Nuaym'a biat etmişlerdir. Bu şahıs Zühl b. Şeyban kabilesinden asil bir aile olan Mürre b. Hemman ailesine mensuptu. Haris'i mağlup eden Şebib b. Yezid b. Nuaym, ganimeti alarak Musul'a gelmiş, daha sonra Haccac'ın üzerine geldiğini haber alarak Azerbaycan'a kaçmıştır.⁽⁸³⁾

"Şebib'in 77 yılında ölmesinden sonra, Hariciler, Musul civarındaki Şeyban kabilesi ve diğer Bekrliler arasında varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ama bunların veli tanıdıkları Şebib değil, O'nun halefi Salih b. Müserrih'ti. Daha sonraki yıllarda, Dicle'nin bu civarlarında, zaman zaman birbirleriyle korkunç çatışmalar yapan bir çok Harici mezhepleri mevcut olmuştur." diyen Wellhausen, oldukça önemli bir olayın altını çizmiştir." Daha sonraki Emeviler devri için haklarında bilgimiz bulunan hemen hemen bütün Harici ayaklanmaları, Musul'da ve Bekrliler arasında çıkmıştır."⁽⁸⁴⁾

H. 82 yılında, Abdurrahman b. Eş'as ile Haccac arasında savaş çıkmıştır. Savaşa halife Abdülmelik'in kardeşi ve Musul valisi Muhammed b. Mervan da katılmış 83 yılında Musul'a geri dönmüştür.⁽⁸⁵⁾

10- Velid b. Abdülmelik Döneminde Musul

Velid'in halifeliği döneminde, memleketin dört bir tarafına sulh ve sükunet hakim olmuş, bunun sonucunda fetihler yeniden başlamıştır. Bu fetihlerle birlikte ülkesinin alanını doğuda ve batıda oldukça genişletmiştir.

86 yılında Kuteybe b. Müslim Horasan valisi olunca, Ceyhun nehrini geçmiş ve 93 yılına kadar Maverünnehir bölgesini İslâm hakimiyetine sokmuştur. Velid'in bir başka komutanı Muhammed b. Kasım, 89 yılından itibaren Sınd şehirlerini fethetmeye başlamıştır. 91 yılından itibaren ise, İspanya fethedilmeye başlanmıştır.⁽⁸⁶⁾

(83) Taberi; a.g.e., C.4, s. 304-306, Wellhausen; a.g.e., s. 65-67.

(84) Wellhausen; a.g.e., s. 77.

(85) İbnü'l Esir; a.g.e., C.4, s. 422, 432.

(86) Hasan İbrahim Hasan; a.g.e., C.1, s. 382-395.

21

Bu dönemde Musul'da, kayıtlara geçecek önemde bir olay olmamıştır. Ülkede görülen sükunet ortamı, Musul şehri için de geçerlidir. Tespit edebildiğimiz kadarki bir vali değişikliği olmuş, Halife Velid, 91 yılında, amcası Muhammed b. Mervan'ı Cezire ve Ermenistan valiliklerinden alarak yerine kardeşi Mesleme b. Abdülmelik'i getirmiştir.⁽⁸⁷⁾

11- Süleyman b. Abdülmelik Döneminde Musul

Tarihçiler, Süleyman b. Abdülmelik dönemi ile ilgili olarak, iki siyasi gelişmeyi önemli görmüşler : Birincisi, başarısızlıkla sonuçlanan İstanbul kuşatması, ikincisi ise Velid döneminde atanan valilerin görevden alınması, bir kısmının öldürülmesi. Halife, Osman b. Hayyan'ı Medine valiliğinden azletmiş, yerine, Ebubekir b. Muhammed b. Hazm'ı getirmiştir. Aynı yıl içinde, Yezid b. Ebu Müslim'i Irak valiliğinden azletmiş, yerine, Yezid b. Mühelleb'i getirmiş, Kuteybe b. Müslim el-Bahill'i ise, Horasan'da öldürtmüştür. Hindistan'da Muhammed b. Kasım, Endülüs'te ise Musa b. Nusayr da halifenin bu uygulamasından nasiplerini almışlardır. ⁽⁸⁸⁾ Kısa bir süre hilafette kalan Velid döneminde, Musul'la ilgili bilgiye rastlanmamıştır.

12- Ömer b. Abdülaziz Döneminde Musul

Ömer b. Abdülaziz, ahlakı ve yaşayışı bakımından Emevi halifelerinin en iyisi olarak gösterilir. Döneminde, zimmilerin Müslüman olanlarından cizyeyi kaldırarak, özellikle Fars asıllı mevalinin yükünü hafifletmiştir. Halkı İslâm'a daveti sonucu, Maveraünnehir, Sind eyaletlerinin ve Berberilerin büyük kısmı Müslüman olmuşlardır. İç siyasette şiddet üslubunu kullanmayarak önemli ilerleme kaydetmiş ve içbarışı sağlamıştır. Süleyman b. Abdümelik döneminde atanan valileri değiştirmiş ve halkın istediği kişileri vali olarak atamıştır.⁽⁸⁹⁾

Bu dönemde Musul valisi, Yahya b. Yahya el-Gassani'dir. Halife, valiye yazdığı bir mektupla, ülke genelinde yaptığı uygulamaya doğrultusunda, şehir vergileri düzeltilmesini istemiştir. Valinin bildirdiğine göre, göreve başladığında bir Harici isyanı çıkmıştır; ancak hiç bir tarihçi bu olayı zikretmediği için ve Ömer b. Abdülaziz döneminin genel siyasi durumuna ters düştüğü için, bu rivayetin doğru kabul etmiyoruz.⁽⁹⁰⁾

---

(87) İbnü'l Esir; a.g.e., C.4, s. 498.

(88) Hasan İbrahim Hasan; a.g.e., C.1, s. 409-410, İbnü'l Esir; a.g.e. s.16-18.

(89) Hasan İbrahim Hasan; a.g.e., C.1, s. 414-417

(90) El-Ezdi; Tarihu'l Mavsü, Kahire 1967, s. 3.

İKİNCİ BÖLÜM

SOSYAL VE KÜLTÜREL TARİH

A- HİCRİ BİRİNCİ ASIRDA MUSUL ŞEHİRİ

1- Genel Yapısı

İslâm şehirleri üzerine hazırlanan eserler incelendiğinde, Musul ile ilgili bilgi azlığı dikkat çeker. Genel olarak Basra, Fustat, Kufe, Dimeşk, Kayravan gibi tamamen İslâm yapısı şehirlerin değerlendirilmeye alındığı bu eserlerde, Musul, İslâm öncesi tarihi düşünülerek tasnif dışı bırakılmıştır.⁽⁹¹⁾ Musul'un İslâm döneminden önce kurulduğu, Ninova kalıntıları üzerinde, bu büyük kültürün mirasçısı olduğu doğrudur. Ancak Müslümanlar şehre geldiklerinde, kiliseler, Hristiyan-Yahudi mahallesi ve bir kaleden başka bir şey yoktur. Şehrin yeniden yapılanması, İslâm dönemiyle ve ikinci vali Harseme b. Arfece ile olmuştur. Hataya düşülen nokta, Musul'un İslâm döneminde, adeta yeniden kurulduğunun gözardı edilmesidir.

Yakut el-Hamavi, Musul'u, topraklarının genişliği, halkının çokluğu, büyüklüğü ve tarihi açısından, eşine az rastlanır, büyük, meşhur bir şehir olarak tarif etmiştir. Büyük dünya beldelerini üç olarak gösteren Yakut, Nişabur'u doğunun kapısı, Dimeşk'i batının kapısı, Musul'u ise, her ikisini birbirine bağlayan bir şehir olarak vasıflandırmıştır.⁽⁹²⁾

Şehri ilk kuran, Ravend b. Beyurasıf el-Ezdehak'tır. Farslar zamanında şehre, Neverdeşir denilmiştir. Şehrin başına bir divan getiren Farslar, sur, köprü ve yollar yapmışlardır. Gelişmeye başlayan şehir, büyüklüğü, geniş caddeleri ve büyük binalarıyla İslâm döneminde en önemli şehirlerden biri haline gelmiştir.⁽⁹³⁾ Harseme b. Arfece'nin başlattığı imar çalışmalarının bu gelişmeye katkısı oldukça önemlidir.

Şehrin etrafına Farslar döneminde yapılan sur, bütün şehri kapsamaktadır. Hedba adıyla anılan ve sağlamlığıyla meşhur olan sur, Musul'un stratejik önemine binaen oldukça kalın olarak yapılmıştır. İbn Battuta, seyahatnamesinde, surun iç

(91) Bkz. *İslam Şehri* (Editör: R.B.Serjeant, Çev. Elif Topçugil), Ağaç Yay., İstanbul 1992, Hasan İbrahim Hasan; a.g.e., C.2, s. 233-239, v.d.

(92) Yakut el-Hamavi; a.g.e., s. 195-196.

(93) Yakut el-Hamavi; a.g.e., s. 196.

tarafındaki hücrelerden bahsetmiş ve karşılaştırma yaparak, Delhi surları hariç, Musul suruna benzeyen bir başkasının olmadığını hayranlıkla ifade etmiştir.⁽⁹⁴⁾ Şehir suru, bugün şehrin batı kısmına düşmektedir.

İslâm orduları tarafından fethedildiğinde, şehre bağlı beldeler şunlardır: Taberhan, Sinni, Hadise, Merc, Cuhayn, Mahlebiye, Ninova, Bartulle, Bahuzera, Baazra, Haptun, Kermelis, Masele, Ramin, Bacerma, Dakuka, Hanica. Bu beldelerden Ninova, Musul'a bir köprü ile bağlıdır.⁽⁹⁵⁾

İbn Hurdazbih, beşinci iklim kuşağında incelediği Musul ile Şehrezur arasında 245 mil uzunluğunda dağlar olduğunu belirtmiştir. Musul-Şehrezur arasındaki yerleşim yerleri, bu dağların eteklerinde kurulmuş olsa gerektir. Şehirden Bağdat'a uzanan yol ise, 74 fersahtir. İbn Hurdazbih, bu yolu bölümlere ayırarak ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır.⁽⁹⁶⁾

2- Mahalleler

Musul'da kurulan ilk mahalleler, Hristiyan ve Yahudilere ait mahallelerdir. Hristiyan mahallesi, İşoryah tarafından kurulan kilisenin etrafına yapılmış evlerle oluşmuştur. Yahudi mahallesi hakkında, kaynaklarda bilgi zikredilmemiştir.

Şehir İslâm orduları tarafından fethedildiğinde, Araplar bölgeye getirilmeye başlanmıştır. Bedevi Araplar bir memleketi fethettikleri zaman, yerli halk ile karışmamak ve herhangi bir hücumu karşı toplu bulunmak için, daimi ordugahlar kurarak çoluk çocukları ile birlikte bu ordugahlarda yaşamışlardır. Sur ve şehir içinde yaşamayı pek sevmediklerinden dolayı şehir etrafında, çadırlarıyla ikamet etmişlerdir. Fethettikleri yerlerde uzun süre kalacaklarını anladıklarında ise, ordugahlarından çıkarak, bölgeyi cadde, sokak ve pazarlara ayırarak yavaş yavaş bir şehir halinde tanzim etmeye başlamışlardır.⁽⁹⁷⁾ Musul'da böyle bir yapılanma, Hz. Ömer döneminde, şehrin ikinci valisi Harseme b. Arfece el-Bariki tarafından başlatılmıştır. İlk aşamada şehri kuracağı yeri tespit eden vali, bu bölgeye evler ve cami yaptırmıştır. Daha sonra Arapları bölgeye iskan ettirmiş, böylece Musul'u hem Araplaştırmış, hem de kuzeydeki askeri ordugah haline getirmiştir.⁽⁹⁸⁾

(94) İbn Batuta Seyahatnamesinden Seçmeler (Haz. İsmet Parmaksızoğlu), M.E.B. Yay., İstanbul 1971, s. 123.

(95) Yakut el-Hamavi; a.g.e., s. 196.

(96) İbn Hurdazbih; el-Mesalik ve'l Memalik., Leiden 1889, s. 93.

(97) Barthold; a.g.e., s. 108, Corci Zeydan; a.g.e., C.2, s. 293.

(98) Belazuri; a.g.e., s. 477, Kudame; a.g.e., s. 382, Heyel; a.g.e., s. 323.

Sosyal özellikleri gereği, yerleşik hayata geçtikten da uzun zaman klan ve kabile hayatını devam ettiren Araplar, yerleştikleri şehirlerde de buna göre mahalleler kurmuşlardır. Aynı kabileden insanlar arasındaki münasebet, aynı şehir ahalisi arasındaki münasebete nispetle daha sıkı olmuştur. Bu yüzden, bir şehir fethedildiği yahut yeni bir şehir inşa olunduğu zaman, her kabile için ayrı mahalleler tahsis edilmiştir⁽⁹⁹⁾. Bu gelenek, Musul için de geçerlidir; şehre gelen güçlü Arap kabileleri, yerleştikleri mahallelere isimlerini vermişlerdir. Hazreç ve Şehvan mahalleleri bu şekilde kurulmuştur.⁽¹⁰⁰⁾ Diğer bir mahalle olarak ise, Kevazin mahallesini sayabiliriz. Bu mahallenin varlığını, Müslümanlar şehri fethettiklerinde yaptıkları camiden anlıyoruz. Utbe b. Ferkad es-Selimi'nin şehre kurduğu ilk cami, bu mahallede bina edilmiştir.⁽¹⁰¹⁾

Bunların dışında, Dicle'nin doğusunda kalan ve Musul'a bir köprü ile bağlanan Ninova'yı da, şehrin bir mahallesi olarak kabul edebiliriz.

3- Dini Yapılar

Müslüman Araplar Musul'a geldiklerinde, kendilerinden önceki kültürlerin birer izleri olarak, dini özellikleri olan yapılarla karşılaşmışlardır. Bunların en eski olanları, bazı peygamberlere ait olan mezarlardır.

Birinci mezar yapısı, kendisine Musul'da peygamberlik gelen Cercis (A.S.)'a aittir. Filistin asıllı olan ve Hz. İsa'nın dini üzerine yaşayan Cercis (A.S.), putperest olan Musul meliki Dadiyan'a hak dini tebliğ etmiştir. Melik puta tapmaktan vazgeçmediği gibi, Cercis (A.S.)'ı hapse atmıştır. Bu peygambere ait mezar, Müslümanlar şehre geldiğinde mevcuttur.⁽¹⁰²⁾ Bugün şehrin ortasında bulunan mezar, ipek yolunun da kenarına düşer.

İkinci mezar yapısı, Yunus (A.S.)'a aittir. Bu peygamber Ninova halkına Allah'ın dinini ve ibadet şekillerini öğretmeye çalışmıştır. Mezarı, Musul'un Ninova kısmında bulunur. Hatta Ninova'ya, bu peygambere atfen, Yunus (A.S.)'in beldesi de denilmektedir.⁽¹⁰³⁾

Üçüncü yapı olarak, Musul'un merkezinde bulunan ve Danyal peygambere ait olan mezardan bahsedilmektedir.⁽¹⁰⁴⁾ Ancak bu bilgi yalnızca Ali Rıza'nın Atlaslı Memalik-i Osmaniye Coğrafyası adlı kitabında bulunmaktadır. Bu bilgiyi teyid edici

(99) Barthold; a.g.e., s. 23, Corci Zeydan; a.g.e., C.2, s. 220-221.

(100) Gorgis Avvad; Medinetü'l Mavsıl, Bağdat 1959, s. 4.

(101) Avvad; a.g.e., s. 9.

(102) Taberi; a.g.e., C.1. s. 137-140.

(103) İbn Batuta Seyahatnamesinden Seçmeler, s. 124.

(104) Ali Rıza; a.g.e., s. 19.

başka bir kaynağa rastlamadığımızdan, şehirde Danyal Peygambere ait mezarın varlığı şüphelidir.

Müslümanlardan önceki bir diğer dini yapı grubu ise, Hristiyan ve Yahudilere ait olan ibadethanelerdir.

Musul'da bir Yahudi topluluğu bulunduğuna göre, bunların ibadetlerini yaptıkları havraları da olsa gerektir. Ancak kaynaklarda bu dini yapı ile ilgili herhangi bir bilgi yoktur.

Hristiyanlara ait en önemli dini yapı, Mar İşaya manastırındır. 570 yılında, Bar Kusra lakaplı İşoryah tarafından kurulmuştur. Bölgenin Hristiyan mahallesi, bu manastırın etrafına kurulan evlerle oluşmuştur.⁽¹⁰⁵⁾

Doğu Hristiyanları üzerine çalışmalar yapan Dauvillier, Mar İşaya manastırından başka iki manastırın daha varlığından bahsetmektedir. Birincisi, d'Alqosh manastırındır. Bu manastırın hakkındaki bilgiyi, içinde bulunan Rabban Hormizd'e ait mezardan alıyoruz. Bu mezar hakkında bilgi veren Dauvillier, mezarın üzerinde, VII. yüzyıldan kalma çok kıymetli bir nişan bulunduğunu ve Hormizd'in d'Alqosh manastırında gömülü olduğunu bildirmiştir.⁽¹⁰⁶⁾ Diğer manastır ise, Musul'un kuzeyinde, Shiggar bölgesinde bulunan bir manastır. Bu yapı, bölgenin en önemli piskoposluk merkezlerinden birisidir.⁽¹⁰⁷⁾

Musul'da İslâmiyet'in ilk dini yapısı, bölgeyi fetheden Utbe b. Ferkad'ın yaptırdığı camidir. Kevazin mahallesinde bulunan bu cami, günümüzde Camiül Musaffa adıyla bilinir. Eski durumundan minaresinden başka bir şey kalmamıştır. 150 m. olan minare, kırk minare yada Kevazin camisinin minaresi olarak anılmaktadır. Caminin bugünkü yeri, Dicle'nin batısına, Ninova'ya giden ipekyolunun kuzeyine düşer.⁽¹⁰⁸⁾

İkinci cami olarak, Harseme b. Arfece'nin yaptırdığı camiden bahsedilir. Ancak, kaynaklarda, bu cami hakkında bilgi yoktur.

Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde, Yunus ve Cercis (A.S.)'in kabirlerinin bulunduğu Ninova'da, Hz. Ömer'in oğlu Abdullah'ın gömülü olduğunu kaydetmiştir. Bildirdiğine göre, Abdullah b. Ömer, Musul'un fethinde bulunmuş ve öldüğünde buraya gömülmüştür.⁽¹⁰⁹⁾ Evliya Çelebi'nin naklettiği bu bilgi doğru değildir.

(105) E. Honigmann; "Musul" maddesi, İ.A., C.8, M.E.B. Yay., İstanbul 1971, s. 739.

(106) Jean Dauvillier; *Histoire et Institutions des Eglises Orientales au Moyen Age*, London 1983, X. bölüm, s. 13.

(107) Dauvillier; a.g.e., XIII. bölüm, s. 77.

(108) Avvad; a.g.e., s. 9

(109) Evliya Çelebi *Seyahatnamesi* (Sad. Tevlik Temelkuran-Necati Aktaş), C.4, Üçdağ Neşriyat, İstanbul 1986, s. 750.

Abdullah b. Ömer'in katıldığı seferler arasında Hendek savaşından sonra Hz. Peygamber'in bütün seferleri vardır, Hz. Ebubekir döneminde Arabistan'da isyan eden kabilelere karşı savaşmıştır, babası döneminde Nihavend savaşına katılmıştır, ancak Musul seferine katıldığına dair bir bilgi yoktur. Ayrıca H. 73 yılında Mekke'de vefat etmiş ve buraya defnedilmiştir.⁽¹¹⁰⁾ Evliya Çelebi'den başka, Abdullah b. Ömer'in mezarının Musul'da olduğunu bildiren başka bir kaynak olmadığı için, bu rivayeti doğru kabul etmiyoruz.

B- HİCRİ BİRİNCİ ASIRDA MUSUL'DA ÜÇ BÜYÜK DİNİ GRUP

1- Yahudiler

Yahudilerin bölgedeki tarihleri, Hristiyan ve Müslümanlardan çok daha önceye dayanır. Müslüman Araplar bölgeye geldiklerinde Yahudilerle karşılaşmışlardır,⁽¹¹¹⁾ yerleşim yeri olarak şehirde bir mahalleleri mevcuttur.⁽¹¹²⁾

Bölgede Yahudi varlığının başlamasında, Yunus Peygamberin büyük rolü vardır. Yunus (A.S.) İsrailoğullarındandır ve Ninova şehrine peygamber olarak gönderilmiştir. O dönemde şehir halkı putperesttir. Yunus (A.S.) halkı puta tapmaktan nehyederek, Allah'ı bir bilmeye davet etmiş, fakat şehir halkı sözünü dinlemeyerek O'na itibar etmemişlerdir. Yunus (A.S.) Allah'a dua ederek, azap göndermesini istemiş, Allah tarafından bu dua kabul olunarak belirtilen bir zamanda azap gönderileceği belirtilmiştir. Yunus (A.S.) bunu halka bildirdiği halde aldırış etmemişlerdir, O da azap günü kızarak şehirden ayrılmıştır. Ninova halkı başına gelen azabi anlayınca, Yunus (A.S.)'i aramışlar, bulamayınca sahraya çıkarak dört gün boyunca Allah'a yalvarmışlardır; sonunda duaları kabul olmuş, Allah onları affetmiştir. Daha sonra Ninova halkı, Yunus (A.S.)'in yanlarına gelmesini ve şeriat ahkâmını, ibadet yolunu göstermesini beklemişlerdir. O sırada Yunus (A.S.)'in başına, meşhur balık hadisesi gelmiş, bu olayı atlattıktan sonra Ninova'ya dönerek halka şeriatı ve ibadetleri göstermiştir.⁽¹¹³⁾

Bölgedeki Yahudi varlığı, Yunus (A.S.)'in kendilerine Allah'ın birliğini kabul ettirerek gerekli şartları ve ibadetleri öğretmesiyle başlamıştır. H. 1. asra gelene

(110) Belazuri; a.g.e., s. 325, İbnü'l Esir; a.g.e., C.4, s. 329, K.V. Zetterteen; "Abdullah b. Ömer" maddesi. İ.A., C.1, M.E.B. Yay., s. 39.

(111) W.B. Fisher; *The Middle East*, London 1952, s. 369, H.J. Luke; *Mosul and its Minorities*, London 1925, s. 14.

(112) Kudame; a.g.e., s. 382.

(113) Taberi; a.g.e., C.2, s. 167, İbnü'l Esir; a.g.e., C.4, s. 350-353.

kadar Yahudi nüfusunun artışı ile ilgili olarak, bölgeye yapılan önemli bir göçten bahsetmek gerekir: Yahudiler içtimai özelliklerinden dolayı, dinleri sebebiyle kendilerini diğer insanlardan farklı görmüşler ve onlarla kaynaşmayı reddetmişlerdir. Faruk er-Raci, bu genel kuralın Bereketli Hilal bölgesi için geçerli olmadığını belirterek, İbranilerin, çöl göçmeni olarak bölgeye yayıldıklarını ve yerleştiklerini nakletmiştir.⁽¹¹⁴⁾ Göçmen olarak bölgeye yerleşen Yahudiler, ilerleyen dönemde anavatanlarına dönmemişlerdir. Nitekim, Pers İmparatoru II. Kuraş döneminde, Asurluların ülkelerinden zorla sürdükleri kavimler yurtlarına dönme hususunda serbest bırakılmışlardır. Bu kavimlerin başında gelen Yahudiler, sürgün edildikleri Kudüs ve Filistin'e -istisnalar hariç- dönmeyerek Mezopotamya bölgesinde kalmışlardır.⁽¹¹⁵⁾

2- Hristiyanlar

Hristiyanlığın bölgedeki varlığı ile ilgili olarak, Cercis (A.S.)'ın şehre gelmesi önemli bir olaydır. Tüccar olan Cercis (A.S.), Hz. İsa'nın dini üzerinde, kendisiyle beraber hareket eden bir grup insanla birlikte Musul'a gelmiştir. Bu sırada Musul padişahı olan Dadiyan güçlü bir devlet adamıdır ve puta tapmaktadır. Cercis (A.S.) Dadiyan'ı, Allah'ı bir bilmeye çağırmış, puta tapmaktan vazgeçmesini istemiştir. Bu teşebbüsünde başarılı olamadığı gibi, Dadiyan tarafından öldürülmüştür.⁽¹¹⁶⁾ Mezarının Musul'da bulunması, Hristiyanlar için büyük önem taşımaktadır.

Stratejik olarak Mezopotamya'nın en önemli şehirlerinden olan Musul, Hristiyanlığın yayılması ile birlikte, bu dinin de en önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir. Honigman, Hristiyan kültürünün bölgeye yayılmasından sonra, şehrin, Ön Asya Hristiyanlığının merkezi olduğunu ileri sürmüştür.⁽¹¹⁷⁾ Bu ifade biraz abartılı olsa da, Musul'un Ön Asya Hristiyanlığı içindeki önemini belirtmesi açısından dikkate değerdir. Nitekim, bu öneme, doğu Hristiyanları üzerine yaptığı çalışmalarıyla tanınan Jean Maurice Fiey de işaret eder. Tespitlerine göre, Musul, Ahvaz ve Fars şehirleriyle birlikte üç patriklik şehridir.⁽¹¹⁸⁾ 629 tarihli başka bir bilgiye göre de, Musul bölgesi, Ortodoks kilisesi içinde geçmişten gelen

(114) Faruk er-Raci; a.g.e., s. 66.

(115) Günaltay; İran Tarihi, s. 144-145.

(116) Taberi; a.g.e., C.1, s. 174-186.

(117) Honigmann; a.g.m., s. 739.

(118) Fiey; a.g.e., III. bölüm, s. 227.

önemini devam ettirmektedir. Bu tarihte Tekrit (Tagrit) doğu Ortodoks kilisesi içinde önemli bir merkez olarak ortaya çıkarken bile, Musul'un statüsüne erişememiştir.⁽¹¹⁹⁾

Yahudi veya Hristiyan alimlerine danışarak, Hz. İbrahim'in dini Hanifliği ve Hristiyanlığı öğrenmek için bölgeye gelen iki önemli şahıs, şehrin önemli bir Hristiyan ve Haniflik merkezi olduğunu teyid eder. Bunlardan birincisi Selman-ı Farisi, diğeri ise Hz. Peygamber tarafından putları yeren ve kendini onlardan ilk nehyeden insan olarak tanımlanan Zeyd b. Amr b. Nüfeyl'dir.⁽¹²⁰⁾

İran'ın İsfahan şehrinin Cey köyünden zengin bir arazi sahibinin oğlu olan Selman, bölgeye gelen tüccarlar vasıtası ile, Hristiyanlığı öğrenmek için Şam'a gider. Yanına gittiği piskopos, ölürken, Selman'a şöyle der: "Oğlum Allah'a yemin ederim ki, bugün içinde bulunduğum durum üzere hiçbir kimseyi bilmiyorum, insanlar helak olmuştur ve (dini) değiştirmişlerdir. Çok dini emirleri terketmişlerdir. Ancak Musul'da bir adam vardır, O da benim gibidir. Sen O'na git." Bu vasiyet üzerine Selman, Musul'a gelmiş ve buradaki piskoposun yanına yerleşmiştir.⁽¹²¹⁾ Bu olayda altını çizmemiz gereken husus, Hristiyanlığın bozulmasından üzülen piskoposun, öğrencisine vasiyet ederek Musul'a göndermesidir. Selman-ı Farisi'nin buralarda Hristiyanlığı öğrendikten sonra Müslüman olduğunu göz önünde bulundurursak, Musul'daki Hristiyanlığın, az tahrifata uğramış, aslına en yakın durumdakilerden biri olduğunu söyleyebiliriz.

Zeyd b. Amr b. Nüfeyl ise, putları yeren insanlar arasında işi ve tavrı en düzgün olan insan olarak adlandırılmıştır. Mekke'de bulunduğu sırada, Yahudilik ve Hristiyanlığı araştırmış, daha sonra İbrahim (A.S.)'in dini dışında bütün dinleri terkederek kavminden ayrılmış ve bu tavrını onlara açıkça belli etmiştir.⁽¹²²⁾ Daha sonra Mekke'den ayrılan Zeyd, Yahudi ve Hristiyan alimlerden sorarak, Hz. İbrahim'in dini hanifliği bulmak için dolaşmaya başlamıştır. Bu dini bilen bir yetkili bulmak için önce Şam'a gitmiş, daha sonra da Musul'a gelmiştir.⁽¹²³⁾ Bu olaydan anlıyoruz ki, Musul, aynı zamanda, Hz. İbrahim'in dini hanifliğin var olduğu şehirlerden birisidir. Yahudi ve Hristiyan alimlerin, Hanifliği arayan insanlara Musul'u tavsiye etmeleri bu tespitimizin önemli bir göstergesidir.

Musul şehrinde Hristiyanlığın nüfuzunun artması ise, mezhep çatışmaları sonucu bölgeye yapılan göçlerle olmuştur. Monofizit mezhebine mensup

(119) Fiey; a.g.e., X. bölüm, s. 305.

(120) Muhammed İbn İshak; *Siyer* (Haz. Muhammed Hamidullah, Çev. Sezai Özel), Akabe Yay., İstanbul 1988, s. 173.

(121) *Siret-i İbn-i Hişam Tercümesi* (Çev. Hasan Ege), C.1, Kahraman Yay., İstanbul 1994, s. 228, İbn İshak; a.g.e., s. 288.

(122) İbn İshak; a.g.e., s. 171.

(123) İbn Hişam; a.g.e., C.1, s. 306, İbn İshak; a.g.e., s. 174.

Hristiyanlar, Roma doktrinine ters düştükleri için baskı görmüşler ve bölgeye göç etmişlerdir. Bizans'ın tavır değişikliği, bu göçün en önemli sebebidir; başlarda Monofizmi devlet mezhebi olarak kabul edilmiştir, sonucunda özellikle Akdeniz'in doğusunda ve güneyinde, bu mezhebe mensup insanların sayısı oldukça artmıştır. Hal böyleyken 451 Kadıköy konsiliyle Monofizmin yasaklanması, Bizans merkezi ile doğu eyaletleri arasındaki uçurumun derinleşmesine yol açmıştır.⁽¹²⁴⁾ Bizans'ın zulmünden kaçan binlerce Monofizit Hristiyan Mezopotamya bölgesine göç etmiş ve Roma doktrinine ters düşen geleneklerine bağlı olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.⁽¹²⁵⁾ İşte bu göçler sonucu, bölgenin demografik yapısı önemli ölçüde değişmiş ve Hristiyanlar, büyük bir nüfuza sahip olmuşlardır.

Hristiyanlar arasında Musul'un siyasi tarihinde en etkili olan grup, Hristiyanlığı benimseyen Arap kabileleridir. Bu grupların bölgeye gelmeleri, iki önemli sebebe bağlanabilir: Ekonomik sıkıntılar ve kabile anlaşmazlıkları. Mesela Eyad kabilesi, Mudar ve Rebia kabileleri ile anlaşmazlığa düşmüş ve Musul, Tekrit, Humus, Suriye'ye göç etmişlerdir.⁽¹²⁶⁾ İlginç olan taraf, Mudar ve Rebia kabileleri de daha sonra el-Cezire bölgesine göç etmişlerdir.⁽¹²⁷⁾ Tağlibi kabilesi ise, H. 1. asırda Habur, Dicle ve Fırat suları yarımadasına, el-Cezire bölgesine gelmişlerdir.⁽¹²⁸⁾ Ekonomik yönden ise, verimsiz Arabistan yarımadasından verimli Münbit Hilal topraklarına göç olduğu şüphe götürmez bir gerçektir.

Bu Arap kabilelerinin Hristiyan olmalarında, göç ettikleri coğrafyanın büyük etkisi vardır; Bizans-Sasani sınırında bulunan bölgede, sınır komşusu olan bu iki büyük devletin nüfuz mücadelesi vardır. Arap kabileleri de bölgeye göç ettiklerinde, ticari ve siyasi olarak, Bizans ile ilişkilerini geliştirmişlerdir. Bizans gibi büyük bir devletle aynı coğrafyada bulunmak ve müttefik olmak, bazı zorunlulukları beraberinde getirmiştir; bunlar arasında, dini düşüncelerin müttefik ve komşular arasında yayılması olayı da vardır. Doğal olarak, bu yayılma, güçlüden zayıfa doğru yöneleceğinden, yukarıda işaret edilen Arap kabileleri, Bizans'ın dini olan Hristiyanlığı benimsemişlerdir. Ticari ilişkiler ve misyonerlik faaliyetleri, bu yayılmayı sağlayan fiili araçlardır.⁽¹²⁹⁾

(124) Ostrogosky; a.g.e., s. 55.

(125) Faruk er-Raci; a.g.e., s. 75-76.

(126) Hasan İbrahim Hasan; a.g.e., C.1, s. 31.

(127) Muhammed Dayfallah el-Bataniye; "El-Alakatu Beyne Nasara el-Arab ve Hareketi'l Felhi'l-İslami fi'l-Cezire'l-Arabiyye ve'l-Şam ve'l-İrak", Muarrihu'l Arabi, London 1982, S. 22, s.42.

(128) H. Kindermann; "Tağlib" maddesi, İ.A., C.11, s. 620-627.

(129) el-Bataniye; a.g.m., s. 46.

Bu kabilelerden Tağlib kabilesini örnek olarak ele alırsak, yukarıda saydığımız sebeplerden dolayı Hristiyanlığı kabul ettiklerini görürüz. Hz. Peygamber vefat ettiğinde, Tağlib kabilesi, göç ettiği coğrafyada, Hristiyanlığı benimsemiş bir vaziyette varlığını devam ettirmiştir⁽¹³⁰⁾. Daha sonraki dönemde, özellikle Hz. Ömer devrinde, cizye vermemek için Müslümanlara karşı büyük zorluklar çıkarmışlardır.

Arapların Hristiyanlığı benimsemesi ile ilgili olarak, dikkat çeken bir husus vardır: Hristiyanlık, Arap kabileleri arasında gerekli sosyal düzenlemeleri yerine getirememiştir. Arap kökenli Hristiyanlar, birbirleriyle ilişkilerinde, cahiliye döneminin kabile taassubunu yıkamamışlar, ön planda tutmuşlardır; Hristiyanlık, kabilecilik akımını önleyememiştir. Tağlibiler gibi Hristiyan Araplar, diğer Hristiyan kabilelere baskın düzenledikleri gibi, din faktörüne bağlı kalmadan, Gassanilere karşı Lahmilerin yanında yer almışlardır.⁽¹³¹⁾

İslâmiyet'in yayılma döneminde, bazı Hristiyan Arap kabileleri siyasi krize sebep olmuşlardır. Nemr, Tağlib ve Eyad Hristiyanları, Aynu't-Tamr savaşında Müslümanlarla savaşmışlar, yenilince de Farslarla ilişki kurmuşlardır.⁽¹³²⁾ Bunlardan Eyad kabilesi, bir rivayete göre İslâm ordusu bölgeye gelince Bizans'a kaçmışlar, diğer bir rivayete göre de Müslümanlar bölgeye gelmeden Bizans'a sığınmışlardır. Hz. Ömer'in diplomasi faaliyetleri sonucu, bu kabile Müslüman topraklarına gelmişlerdir.⁽¹³³⁾ Tağliboğulları ise, cizye meselesi yüzünden Bizans topraklarına geçme tehdidinde bulunmuşlardır. Hz. Ömer, bu kabilenin düşman hududunda bulunması ve üstün bir savaş gücüne sahip olmaları vesilesiyle, kendine has bir yöntemle, bu kabileden iki kat sadaka alarak cizye uygulamasından muaf tutmuştur.⁽¹³⁴⁾ Böylece Tağlibi kabilesi, İslâm topraklarında kalmaya razı olmuştur.

Hristiyan Arap kabilelerinin İslâm'a bakış açıları da farklılık gösterir. Daha Hz. Peygamber döneminde, Kureyşlilerle mücadele sürerken, el-Cezire'nin doğusundaki Araplar Medine'ye iyi niyet elçileri göndermişlerdir. Hatta Abdulkays kabilesinden el-Carud b. Bişr b. el-Mualla, Hz. Peygamberle görüşmüş ve Hristiyanlığı terkederek Müslüman olmuştur.⁽¹³⁵⁾ Kabilelerin genel olarak İslâm'a yönelmesi ise, Yermük savaşından sonraki döneme rastlar. Müslümanların siyasi yönden üstün duruma geçmeye başlamaları, Arapları, durumlarını Bizans'tan ayrı düşünmeye zorlamıştır.

(130) Fiey; a.g.e., X. bölüm, s. 296.

(131) el-Bataniye; a.g.m., s. 50.

(132) el-Bataniye; a.g.m., s. 83.

(133) el-Bataniye; a.g.m., s. 86-87.

(134) Mustafa Fayda; Hz. Ömer Devrinde Gayr-ı Müslimler, M.Ü. Yay., İstanbul 1989, s. 153, Taberi; a.g.e., C.3, s. 83.

(135) Siret-i İbn-i Hişam, C.4, s. 306, El-Bataniye; a.g.m., s.61

Kadisiyye savaşından sonra başlayan ilerleyişle, Müslümanlar 637'de Dicle'den kuzeyde Musul'a kadar bütün Mezopotamya'yı ele geçirince, Araplar, İslâm'a ve fetih hareketine sıcak bakmaya başlamışlardır.⁽¹³⁶⁾

3- Müslümanlar

Musul'daki Müslüman varlığı, bölge İslâm orduları tarafından fethedilip Müslüman Araplar şehre iskan ettirilerek başlamıştır. Gerçi Müslüman Araplar bölgeye gelmeden önce de bazı Arap kabilelerinden İslâm'i seçenler olmuştur, fakat bunlar ferdi plandadır, şehirde Müslüman nüfuz oluşturamamışlardır.

İslâm fethi sırasında Tağlib, Eyad, Nemr kabilelerinin İslâm ordusuna yardım ettiği şeklindeki rivayeti⁽¹³⁷⁾ değerlendirmeye alırsak, pek dikkate değer bulamayız. Aynı rivayet, Musul'u fethedenin İyaz b. Ganem olduğunu ve şehrin el-Cezire ile birlikte fethedildiğini belirtmektedir. Bu sebeple birinci bilgiyi de sağlıklı bulmuyoruz.

İslâm ordusu ile birlikte Musul'a gelen Arap kabileleri, Hazrec, Ezd, Temim, Tağlib(Beni Vail'den), Hemedan, Rebia, Şehvan (Tağlib'in kolları) kabileleridir.⁽¹³⁸⁾ Bu Arap kabilelerini incelediğinde, bir bütünlük içinde olmadıkları dikkat çeker. Anayurtlarında kabile problemleri olan bu gruplar, aynı davalarını göç ettikleri bölgelerde de devam ettirmişlerdir. Şehre yerleştirilen Arap kabilelerinin kontrol edilemez durumda olduğu şeklindeki yorumu,⁽¹³⁹⁾ bu açıdan dikkate almak gerekir.

Genel itibarıyla, şehre yerleşen Arap kabileleri, Hariciliği seçmiş ve bu tercih, Musul siyasi tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Gerek sayıları gerekse siyasi güçleri bakımından şehrin durumunu Müslüman Araplar belirlemiştir. Hariciliğin yanısıra Şii kökenli isyanların çıkması da, siyasi istikrarsızlığa yol açmıştır.

Hz. Ali şehid edildiğinde, İslâm dünyasındaki Hz. Ali yanlıları, Hariciler ve Emevi yanlıları olmak gruplarından Musul'da, ilk ikisi sayıca oldukça fazladır. Yönetim Emevilere geçince, bu tercihlerinden dolayı yönetimlerin soğuk bakmışlardır. Genel olarak Emevi yönetimi tarafından Araplarla Arap olmayan Müslümanlar arasında ayırım yapılması, Harici ve Şii isyanlarının, Arap olmayan Müslümanlar tarafından da desteklenmesine yol açmıştır.⁽¹⁴⁰⁾ Bütün bu gelişmeler,

(136) Sydney Nettleton Fisher; *The Middle East a History*, London 1971, s. 48, Arnold; a.g.e., s. 66.

(137) Ahmet Cevdet; a.g.e., C.2, s. 203.

(138) Gorgis Avvad; a.g.e., s. 4.

(139) *The Islamic Middle East*, s. 180.

(140) Hasan İbrahim Hasan; a.g.e., C.1, s. 433.

Şebib b. Yezid b. Nuaym'in ölümünden sonra, Musul'u Haricilerin merkezi haline getirmiştir. Şeyban kabilesi ve diğer Bekriiler, Haricileri barındırmışlardır.(141)

Siyasi istikrarsızlık ortamına rağmen, Musul, İslâm dünyasının önemli bir kültür merkezi olmayı başarmıştır. Bunda, Irak'ın ilk üç asırda ilmi merkez olma hüviyetine sahip bir çok şehri içine alan bölgelerin başında gelmesi önemli bir pay sahibidir. Bu şehirler Basra, Kufe, Vasıt, Bağdat, Samerra, el-Cezire bölgesindeki Musul ve Rakka şehirleridir. El-Ceziredeki Musul, Rakka, Ruha ve Harran şehirleri, özellikle hadis alanında oldukça önem kazanmışlardır.(142)

---

(141) Wellhausen; a.g.e.. s. 76.

(142) Kemal Sandıkçı; İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay . Ankara 1991, s. 125, 301.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İKTİSADİ TARİH

A- MUSUL EKONOMİSİNİ ETKİLEYEN UNSURLAR

1- Ticaret

Hicretin ilk asrında, Musul, Ahamenişler devrinden beri süregelen ticari işlerliğini devam ettirmiştir. Bu sebeple, şehrin ekonomik durumunu belirleyen en önemli etkenlerden biri belki de birincisi, ticaret olmuştur.

Ahamenişlerin (Persler) en önemli devlet adamlarından I. Darius, payitahtı olan Sus'tan, eski Lidya'nın başkenti olan Sardes arasında büyük bir yol yaptırmıştır. Bu yolla birlikte, İran'ı ve onunla birlikte Uzakdoğuyu karadan Akdeniz'e bağlamıştır. Uzunluğu 2400 kilometreyi bulan bu yol, Sardes'ten hareketle Lidya ve Frigya'yı geçerek, Kapadokya'daki Pterium'da Kızılırmak boylarına ulaşıyordu. Yol, Pterium'dan (Hattuşuş) dağlar arasından güneye iniyor, Fırat üzerinden Samasat şehrine geliyordu. Buradan doğuya yöneliyor ve Musul civarında eski Asur başkenti Ninova'da Dicle'yi geçiyor, daha sonra bugünkü Musul-Bağdat yolu istikametinde nehir yatağını takip ederek Sus şehrine varıyordu.⁽¹⁴³⁾

Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere, Musul, daha Ahamenişler devrinden itibaren uzakdoğu mallarının batıya pazarlandığı yerlerden birisidir. Bu yolların dışında, Babil'den Ninova'ya, Ninova'dan Sardes'e uzanan yollar, ikinci dereceden yollar kapsamına giriyordu.⁽¹⁴⁴⁾

Tang hanedanının ilk yüzyılında (620-720), Çinliler, Fırat kıyılarına kadar gelen deniz ticaretinin en parlak çağını yaşamışlardır⁽¹⁴⁵⁾. Fırat'a kadar gelebilmek için Dicle'yi geçeceklerini düşünürsek, Musul, Çin'le yapılacak ticarete yine ön plana çıkacaktır.

Hz. Peygamber'den önce, Fırat'tan Yemen'e kadar Arap kabileleri kervanlarla birbirine bağlanırlardı. Halifeler imparatorluğu içinde ise, uluslararası ticaretin

(143) Günaltay; İran Tarihi, C.1, s. 191,192.

(144) Günaltay; a.g.e., C.1, s. 285.

(145) W. Heyd; Yakındoğu Ticaret Tarihi (Çev. Enver Ziya Karal), T.T.K. Yay., Ankara 1975, s. 33.

başlıca iki ana yolu, Dicle ve Fırat nehirleri olmuştur. Hatta daha ileriki dönemlerde Araplar, bu önemli bölgede üstünlüğü ele geçirmek ve düşmanlarının Umman ülkesiyle Hindistan'a gemi göndermelerini engellemek için, Fırat kenarında Basra şehrini kurmuşlardır.⁽¹⁴⁶⁾

Rakka şehri, Basra körfezinden Akdeniz'e kadar uzanan güzergahta, Balis'ten sonra ikinci önemli şehirdir. Suriye hacılarının ticaret yolu üzerinde önem kazanan bu şehir, Romalıların İranlılardan ipek aldıkları bir şehirdi. Bu pazaryeri Arap hakimiyeti boyunca, kuzeydoğu yönünd Nizip ve Musul ile, güneydoğu yönünde Şam ile olan sürekli ilişkileri sonucu refahını devam ettirmiştir.⁽¹⁴⁷⁾ Coğrafi durumları gereği, Rakkalı tüccarların Romalılara ipek satabilmesi için, Dicle yolundan faydalanmaları gerekir; öyleyse, İran-Roma ipek ticareti, Musul üzerinden yürütülmektedir.

İmam Yusuf, halifeye yazdığı bir mektupta, Dicle'den köylere su çıkarmak için yapılan bentlerin, nehirden geçen gemilere zarar verdiğini belirterek şikayette bulunmuştur.⁽¹⁴⁸⁾ Bölgedeki ticareti olumsuz yönde etkileyen bu bentlerin yeniden düzenlenmesi için halifeye teklif götürmesi, Ebu Yusuf'un, Musul için ticareti tarımdan daha önemli gördüğünü gösterir.

2- Tarım

Musul, Dicle nehrinin düzenli akmasından dolayı bereketli topraklara sahip bir şehirdir. Yakınoğu bölgesinde ziraatin ilk başladığı yerler arasında Musul ve çevresinin bulunması ilkçağdan beri sulu tarımın yapıldığını gösterir. Ebu Yusuf'un halifeye yazdığı bir mektuptan, o dönemde de , Dicle nehrinde aruk adı verilen bentlerin yapıldığını öğreniyoruz.⁽¹⁴⁹⁾

İstahri, bölgede tarımın ağaca dayalı değil kolay ve kısa sürede yetişen ürünlere dayalı olduğunu, şehir halkının senelik mahsülü tercih ettiğini belirtmiştir.⁽¹⁵⁰⁾ Musul'un ikliminin kışları sert, yazları sıcak olarak düşünürsek tercihin bu yönde kullanılmasını anlayabiliriz. İstahri, devamında ziraatin çok ve çeşitli olduğunu ifade ederek , meyveleri fazla ürettikleri için diğer şehirlere gönderdiklerini nakletmiştir.⁽¹⁵¹⁾ Bundan bölgede tarımın ihracat seviyesinde

(146) Heyd; a.g.e., s. 31.

(147) Heyd; a.g.e., s. 49.

(148) Ebu Yusuf; a.g.e., s. 234.

(149) Ebu Yusuf; a.g.e., s. 234.

(150) İstahri; a.g.e., s. 73.

(151) İstahri; a.g.e., s. 73.

ilerlemiş olduğu açıktır. Fethedildiği dönemdeki cizyesi ile Abdülmelik b. Mervan dönemindeki artışta tarımın önemli bir refah kaynağı olduğunu söyleyebiliriz.

Musul tarımında yaygın olan diğer bir ürün pamuktur. Heyd, İslâm coğrafyasında yetişen tarım ürünlerini sıralarken Suriye ve Mezopotamya'ya has olmak üzere pamuk yetiştiriciliğinden bahsetmiştir.⁽¹⁵²⁾ Öyle ki, bu ürünün değerlendirilmesi, ilerleyen dönemde, Musul'da pamuklu dokumacılığın oldukça ilerlemesine ve şehrin bir tekstil merkezi haline gelmesine sebep olmuştur. Musul'un adı verilen pamuklu giyeceklerin yapımı için, el-Cezire'nin diğer bölgelerinden de Musul'a pamuk gelmeye başlamıştır.⁽¹⁵³⁾

B- MUSUL'UN CİZYE VE HARACI

1- Musul'un Cizyesi

Tarım ve ticaret bölümlerinde ifade ettiğimiz üzere, Musul, ekonomik yönden zengin bir şehirdir. Bu durum, şehir Müslümanlar tarafından fethedildiğinde de varlığını devam ettirmektedir. Musul'u fetheden piyadelere biner dirhem, süvarilere üçer bin dirhem ganimet düştüğünü,⁽¹⁵⁴⁾ o dönemdeki asker ücretlerinin yıllık 300-500 dirhem olduğunu gözönünde bulundurursak,⁽¹⁵⁵⁾ şehrin ekonomik seviyesini daha iyi anlayabiliriz.

Musul'da yapılan cizye antlaşması gereği bölgede kalmaya razı olanlar, şu kurallara uyma hususunda taahhüt etmişlerdir:

1- Cizyelerini ödedikleri sürece, canları, kanları, malları, kadın ve çocukları, şehirleri, değirmenleri emniyettedir.

2- Kilise ve çevresindekiler onlara aittir, bunlara dokunulmayacak ve yıkılmayacaktır; mevcut olanlardan başka kilise inşa etmeyecekler, çan çalmayacaklar, paskalya kutlamayacaklar ve haçlarını göstermeyecekler,

3- Evlerine kimse oturmayacak,

4- Yolunu bulamayanlara yol gösterecekler; yol ve köprüleri tamir edecekler, Müslümanlara iyi nasihat edecekler,

(152) Heyd; a.g.e., s. 45.

(153) Maurice Lombart; *El-Coğrafya et-Tarihiyye Li'l-Alemi'l İslami Hilale el-Kurun el-Erbea el-Ula* (Arapçaya Çev. Abdurahman Hamide), Dimeşk Tarihsiz, s. 42.

(154) Taberi; a.g.e., C.3, s. 80, Ahmet Cevdet; a.g.e., C.2, s. 197.

(155) Corci Zeydan; a.g.e., C.2, s. 230, Şibli Numani; a.g.e., C.2, s. 154.

5- Bu şartları yerine getirmezlerse , himaye görmeyeceklerdir.(156)

Cizye olarak belirlenen miktar, bir rivayete göre şahıs başı 1 dinar, 2 mudd* buğday, 2 kışt** zeytinyağı veya sirke,(157) diğer bir rivayete göre de kadın ve çocuklar hariç, şahıs başı 1 dinar, birkaç kafiz*** buğday, bal, sirke ve zeytinyağıdır.(158) Paranın miktarı konusunda ortak olan rivayetler ürünlerin miktarında ayrılığa düşmektedir.

Abdülmelik b. Mervan döneminde, el-Cezire'nin genelinden alınan 1 dinarlık cizyeyi az gören halife nüfus sayımı yaptırmıştır. Her birinin senede ne kadar kazandığı hesap edilerek ihtiyaçlar için gerekli olanlar çıkarılmış, geri kalan miktar cizye olarak konmuştur. Bu değişiklikten sonra el-Cezire cizyesi 4 dinara yükseltilmiştir;(159) bu bize bölge insanının fert başına düşen gelirinde büyük artış olduğunu gösterir.

2- Tağlibiler Meselesi

Musul'un da dahil olduğu bölgede, Müslüman orduları ile bir Hristiyan Arap kabilesi arasında, cizye yüzünden anlaşmazlık çıkmıştır. Bu kabile, Tağlibi kabilesidir.

Tağliboğulları, H. 1. asırda, Karkisiya, Sincar, Nusaybin, Musul, Ana ve Tekrit mevkilerini içeren orta el-Cezire bölgesine gelmişlerdir.(160)

İslâm'ın ortaya çıkışından pek uzak olmayan tarihlerde, Hristiyan komşularla kurdukları münasebet neticesinde, Tağlibiler, Hristiyan olmuşlardır. Hristiyanlık onlara derinliğine nüfuz etmemesine rağmen, küçük bir kısmı dışında, Hristiyan kalmışlardır.(161)

Tağliboğulları kabilesi, bölgede İslâm fetihleri başladığında, Araplara mahsus bir asabiyet ile cizye vermeyi reddetmişlerdir.

Tağliboğulları, düşman hududunda bulunması ve üstün bir savaş gücüne sahip olmaları vesilesiyle, stratejik bir öneme sahiptirler. Müslüman hakimiyetine

(156) Mustafa Fayda; a.g.e., s. 150.

* Mudd: Hicazlılara göre 1 1/3 lt.; Iraklılara göre 2 lt.lik eski bir ölçü birimi.

** Kışt: Terazi ayarında sıvı ölçüğü.

(157) Fayda; a.g.e., s. 148.

*** Kafiz: 33 lt. veya 78 kg.'a eşit ölçü birimi.

(158) Belazuri; a.g.e., s. 205-206.

(159) Corci Zeydan; a.g.e., C.2, s. 311-312.

(160) H. Kindermann; a.g.m., s. 621.

(161) H. Kindermann; a.g.m., s. 622.

girmeye pek karşı çıkmayan Tağliboğulları, cizye ödemeye mecbur tutulurlarsa Bizans'a iltihak edeceklerini belirtmişlerdir.⁽¹⁶²⁾ Kabilenin cizyeye karşı tutumu, Arap kavminden olmayan kafirlerden alındığı gibi cizye alınmasın düşüncesinden kaynaklanır. Böylelikle, Arap kavmi arasında küçük düşeceklerini düşünmektedirler. Daha önce Gassan emiri Cebel b. el-Eylem'in aynı gerekçe ile 30.000 kişiyle Bizans'a kaçtığı gözönünde bulunduran Hz. Ömer, Tağlibilerin kendi taraflarında kalması için şu şartları ileri sürmüştür:

1- Tağlib kabilesinin mensupları, çocuklarından hiçbirini Hristiyanlık üzerine vaftiz ettirmeyeceklerdir.

2-İçlerinden herhangi birinin Müslüman olmasına mani olmayacaklardır.

3- İki kat sadaka ödeyeceklerdir.⁽¹⁶³⁾

Aslında, bu iki kat sadaka uygulamasıyla, değişik bir isimle Tağlibilerden yine cizye alınmıştır. Nitekim, Hz. Ömer'in bu uygulama için söylediği bir söz, görüşümüzü doğrular : " Siz buna istediğiniz adı takarsınız, biz buna cizye adını veriyoruz."⁽¹⁶⁴⁾

3- Musul'un Haracı

Şehrin haracının belirlenmesinde, emlakın bulunduğu yerin uzak veya yakın olması gözönünde bulundurulmuştur. Bu hassasiyet, İslâm Devletine yeni katılan bütün bölgeler için geçerli olan genel bir durumdur. Suriye ve el-Cezire bölgelerinin haracı ile ilgili olarak ise, hemen hemen hiç bilgi bulunmamaktadır. Ancak, bazı genel ifadelerle fethedilen yerlerden haraç alındığı belirtilmiştir.⁽¹⁶⁵⁾

Haraç miktarında, yaya olarak bir günden az zamanda varılan yerler yakın, bir günden fazla varılan yerler uzak kabul edilmiş ve şöyle bir uygulama getirilmiştir:

Yakın olan 100 cerib ziraat arazisine 1 dinar

Uzak olan 200 cerib ziraat arazisine 1 dinar

Yakın olan 1000 adet bağ köküne 1 dinar

Uzak olan 2000 adet bağ köküne 1 dinar

Yakın olan 100 zeytin ağacına 1 dinar

Uzak olan 200 zeytin ağacına 1 dinar⁽¹⁶⁶⁾

(162) Fayda, a.g.e., s. 157.

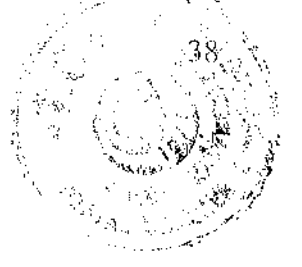
(163) Fayda, a.g.e., s. 153.

(164) Fayda, a.g.e., s. 157.

(165) Fayda, a.g.e., s. 60.

(166) Etkinlikler, a.g.e., s. 143.

SONUÇ

Musul, stratejik konumu itibariyle, Mezopotamya'nın en önemli şehridir. II. asrın başından itibaren Hristiyanlığın nüfuz ettiği bölge, Hicretin yapıldığı dönemde, bu dinin mühim merkezlerinden birisidir.

Hicri takvimle Musul'daki ilk büyük siyasi gelişme, Bizans-Sasani devletleri arasındaki 627 Ninova savaşıdır. Her iki devletin bölge üzerindeki nüfuz mücadelesini sona erdiren savaş, Bizans lehine sonuçlanmıştır; ancak, Bizans'ın doğu eyaletleri ile ilişkilerinin bozuk olması, İslâm fethine kadar bölgede siyasi belirsizlik oluşturmuştur. Doğru eyaletleri, İslâm ordularının fetih hareketine, Bizans nüfuzundan daha sıcak bakmışlardır.

Şehir, Hz. Ömer döneminde, 641 yılında, Utbe b. Ferkad es-Selemi tarafından İslâm Devleti topraklarına katılmıştır. Musul'u yeniden imar eden ve Arapları bölgeye iskan ettiren kişi ise, Hz. Ömer'in bölgeye atadığı ikinci vali olan Harsame b. Arfece el-Bariki'dir. Bölge, İslâm şehirleri arasında en önemlilerinden biri olduğu gibi, devletin kuzeydeki askeri karargahı haline getirilmiştir.

Hz. Osman döneminde, şehrin çevresinde isyanlar çıktığı halde, Musul, siyasi istikrarını korumayı başarmıştır. Ancak, Hz. Osman'ın şehid edilmesinden sonra, Hz. Ali ile Muaviye arasında başlayan hakimiyet mücadelesinin en şiddetli geçtiği yerlerden birisi Musul olmuştur. Bu mücadele sonucunda, Muaviye, dengeleri lehine çevirmeyi başarmış ve şehri kontrolüne almıştır.

Emevi yönetiminin başlaması ile birlikte, şehirde Şii'ler ve Hariciler'in çoğunlukta olması, merkezi yönetim ile ilişkiler bozulmasına sebep olmuştur. Kerbela'nın olumsuz sonucu, Şii mezhebinin kökleşmesine ve militarist bir kimliğe bürünmesine sebep olmuştur. Bu kimlikleriyle Şii'ler, Musul'da etkili olmaya başlamışlardır; II. Muaviye döneminde çıkan Muhtar b. Ebu Ubeyd es-Sakafi isyanı bu türden bir isyandır.

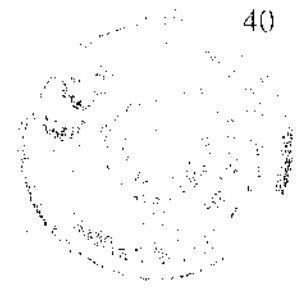
Abdülmelik b. Mervan hilafete çıktığında, Hicaz'da halifeliğini ilan eden Abdullah b. Zübeyr, Musul'da da gücünü artırmış ve Muhtar'ı ortadan kaldırarak şehirde hakimiyetini kurmuştur. Ancak, Abdülmelik b. Mervan'ın Abdullah'ın kardeşi Mus'ab b. Zübeyr'i öldürmesiyle, Musul, Emevilerin hakimiyetine girmiştir.

H. 76 yılında Salih b. Müserrih'in liderliğindeki Harici isyanı, şehrin tarihini uzun süre etkileyecek bir oluşumu başlatmıştır; ölümünden sonra, Salih'i veli olarak tanıyan Hariciler, tüm Emevi devri boyunca, Musul'u, harici isyanlarının merkezi haline getirmişlerdir.

Siyasi istikrarsızlığı rağmen, Musul, Ahamenişler devrinden beri devam eden ticari merkez olma özelliğini devam ettirmiştir. Doğru mallarının batıya pazarlandığı

şehirde, aynı zamanda, ihtiyaç fazlası tarım ürünleri de çevre şehirlere gönderilmiştir. Dicle nehrinden işlek bir gemi taşımacılığının yapılması, şehrin ticari önemini daha da artırmıştır.

Musul şehri, Asur devrinden beri büyük bir kültür merkezidir. Yunus ve Cercis peygamberlerin mezarlarının bulunması, haniflik dinini arayan insanların bu bölgeye gelmesi, Musul'un, aynı zamanda önemli bir dini merkez olduğunu da gösterir. İslâm kültürünün bölgeye hakim olmasından sonra, şehir, hem kuzeydeki siyasi merkez, hem de el-Cezire bölgesinin iki ilim merkezinden biri haline getirilmiştir.

EK 1:**Hicri Birinci Asırda Musul'da Görev Yapmış Valiler**

Utbe b. Ferkad es-Selemi (Hz. Ömer Dönemi)

Harseme b. Arfece el-Bariki (Hz. Ömer Dönemi)

Hakim b. Selam el-Hızami (Hz. Osman Dönemi)

Malik b. el-Haris (Hz. Ali Dönemi)

Abdurrahman b. Osman es-Sekafi (Muaviye b. Ebu Süfyan Dönemi)

Said b. Abdülmelik b. Mervan (Abdülmelik b. Mervan Dönemi)

Muhammed b. Eş'as b. Kays (Abdullah b. Zübeyr'in atadığı validir. Ancak Muhtar'ın valisi Abdurrahman b. Said b. Kays'ın valiliğini kabul edip Muhtar'a biat etmiştir.)

Abdurrahman b. Said b. Kays (Muhtar b. Ebu Ubeyd Dönemi)

İbrahim b. Malik b. Eşter (Abdullah b. Zübeyr Dönemi)

Muhammed b. Mervan (Abdülmelik b. Mervan Dönemi)

Mesleme b. Abdülmelik (Velid b. Abdülmelik Dönemi)

Yahya b. Yahya el-Gassani (Ömer b. Abdülaziz Dönemi)

BİBLİYOGRAFYA

Ahmed Cevdet; **Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa** (Haz. Mahir İz), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1985.

Ali Rıza; **Atlaslı Memalik-i Osmaniyye Coğrafyası**, İstanbul 1318.

T.W.Arnold; **İntişar-ı İslâm Tarihi** (Çev. Hasan Gündüzler), Akçağ Yayınları, Ankara 1982.

Gorgis Avvad; **Medinetü'l Mavsıl**, Bağdat 1959.

Abdulhalik Bakır; **H. Ali Dönemi**, Mehter Yayınları, Ankara 1991.

Auguste Bally; **Bizans Tarihi** (Çev. Haluk Şaman), C.1, Tercüman 1001 Eser, Tarihsiz.

W. Barthold; **İslâm Medeniyeti Tarihi** (M. Fuad Köprülü'nün izah ve düzeltmeleriyle), T.T.K. Basımevi, Ankara 1973.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü; **Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri**, Ankara 1993.

Muhammed Dayfallah el-Bataniye; "El-Alakatu Beyne Nasara el-Arab ve Hareketi'l- Fethi'l-İslâmi fi'l-Cezireti'l-Arabiyye ve's-Şam ve'l-İrak", **Muarrihu'l-Arabi**, London 1982, S.22, s.37-112.

Belazuri; **Fütuhu'l Büldan** (Çev. Mustafa Fayda), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.

Carl Brockelmann; **İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi**(Çev. Neşet Çağatay), T.T.K. Yayınları, Ankara 1992.

V. Gordon Childe; **Doğunun Prehistoryası**(Çev. Şevket Aziz Kansu), T.T.K. Yayınları, Ankara 1971.

Cipolla; **Dünya Nüfusunun İktisat Tarihi** (Çev. Mehmet Sırrı Gezgin) Ötüken Yayınları, İstanbul 1992.

Neşet Çağatay; **İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi**, T.T.K. Yayınları, Ankara 1989.

Neşet Çağatay; **İslâm Tarihi**, T.T.K. Yayınları, Ankara 1993.

Jean Dauvillier; **Histoire et Institutions des Eglises Orientales au Moyen Age**, London 1983.

Ebu'l Faraç Tarihi (Çev. Ömer Rıza Doğrul), T.T.K. Yayınları, Ankara 1945.

Ebu Yusuf; **Kitabu'l Haraç** (Çev. Müderriszade Atullah Efendi, Sad. İsmail Karakaya), Akçağ Yayınları, Ankara 1982.

Evliya Çelebi **Seyahatnamesi** (Sad. Tefvik Temelkuran - Necati Aktaş), C.4, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1986.

Ebu Zekeriyya Yezid b. Muhammed b. İyas b. el-Kasım el-Ezdi; **Tarihu'l Mavsıl**, Kahire 1967.

İsmail Raci el-Faruki, Luis Lamia el-Faruki; **İslâm Kültür Atlası** (Çev. Mustafa Okan Kibaroglu-Zerrin Kibaroglu), İnkılab Yayınları, İstanbul 1991.

Mustafa Fayda; **Hız. Ömer Devrinde Gayr-ı Müslimler**, Marmara Üniversitesi Yayınları İstanbul 1989.

Jean Maurice Fiey; **Communautes Syriaques en Iran et Irak des Origines a 1552**, London 1979.

Sydney Nettleton Fisher; **The Middle East A History**, London 1971.

W.B.Fisher; **The Middle East**, London 1952.

Şemsettin Günaltay; **İran Tarihi**, C.1, T.T.K. Yayınları, Ankara 1987.

Şemsettin Günaltay; **Yakın Şark**, T.T.K. Yayınları, Ankara 1987.

- Yakut el-Hamavi; **Mu'cemu'l Buldan**, C.4, Beyrut 1979.
- Hasan İbrahim Hasan; **İslâm Tarihi** (Çev. İsmail Yiğit- Sadreddin Gümüş), Kayıhan Yayınları, İstanbul 1991.
- Harry W. Hazard; **Atlas of Islâmic History**, Princeton 1951.
- W. Heyd; **Yakındoğu Ticaret Tarihi** (Çev. Enver Ziya Karal), T.T.K. Yayınları, Ankara 1975.
- Heyet; **El-Irak Fi't Tarih**, Bağdat 1983.
- İbrahim Hilmi; **Memalik-i Osmaniye**, İstanbul 1323.
- Ernst Honigmann; **Bizans Devletinin Doğu Sınırı** (Çev.Fikret Işıltan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970.
- Ernst Honigmann; "Musul" maddesi, **İ.A.**, C.8, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1971.
- Philip K. Hitti; **İslâm Tarihi** (Çev. Salih Tuğ), Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1989.
- İbn Batuta **Seyahatnamesinden Seçmeler** (Haz. İsmet Parmaksızoğlu), M.E.B. Yayınları, İstanbul 1971.
- İbn al-Fakih; **Kitab al-Buldan** (Editör: E.J.Brill), Leiden 1967.
- İbnü'l Esir; **İslâm Tarihi**, Bahar Yayınları, İstanbul 1986.
- İbn Haldun; **Mukaddime** (Çev. Zakir Kadiri Ugan), M.E.B. Yayınları, İstanbul 1990.
- İbn Hurdazbih; **el-Mesalik ve'l Memalik**, Leiden 1889.
- İslam Şehri** (Editör: R.B.Serjeant, Çev. Elif Topçugil), Ağaç Yay., İstanbul 1992.
- İstahri; **Kitabu'l Mesalik ve'l Memalik** (Editör: E.J. Brill), Leiden 1927.

Kudame b. Cafer; *El-Harac ve Sinaatü'l Kitabe*, Bağdat 1981.

Maurica Lombart; *El-Coğrafya et-Tarihiyye li'l-Alemi'l İslâmi, Hilâlê el-Kurun el-Erbea el-Ula* (Arapçaya Çev. Abdurrahman Hamide), Dimeşk Tarihsiz.

H.J.Luke; *Mosul and its Minorities*, London 1925.

Zekeriyya b. Muhammed el-Kazvini; *Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-İbad*, Sadır Kitabevi, Beyrut 1969.

H. Kindermann; "Tağlib" maddesi, İ.A., C.11, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1986.

Robert Mantran; *İslâm'ın Yayılış Tarihi* (Çev. İsmet Kayaoğlu), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1981.

Ekrem Memiş-Nuri Köstüklü; *Tarih Boyunca Ortadoğu-Anadolu İlişkileri*, Konya 1992.

H.V.Morton; *Middle East*, Nev York 1945.

Muhammed ibn İshak; *Siyer* (Haz. Muhammed Hamidullah, Çev. Sezai Özel), Akabe Yayınları, İstanbul 1988.

Şibli Numani; *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi* (Çev. Talip Yaşar Alp), Hikmet Yayınları, İstanbul 1986.

Siret-i İbn-i Hişam Tercümesi (Çev. Hasan Ege), C.1, Kahraman Yayınları, İstanbul 1994.

Hasan Onat; *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993.

Georg Ostrogosky; *Bizans Devleti Tarihi* (Çev. Fikret Işıltan), T.T.K. Yayınları, Ankara 1981.

Francis Robinson; *Atlas of the İslâmic World*, Oxford 1982.

Şemsettin Sami; *Kamusu'l Alam*, C.6, Mihran Matbaası, İstanbul 1316.

Mevlana Şibli; **Sadr-ı İslâm**, İstanbul 1928.

Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi; **Tarih-i Taberi Tercümesi**, Can Kitabevi, İstanbul 1982.

The İslâmic Middle East (Editör: A.L.Udovitch), Princeton 1981

Bahriye Üçok; **İslâm Tarihi Emeviler-Abbasiler**, M.E.B. Yayınları, Ankara 1983.

Ebu Abdullah Muhammed el-Vakidi; **Fütuhu's Şam**, Matbaat al-Osmaniyye, 1304.

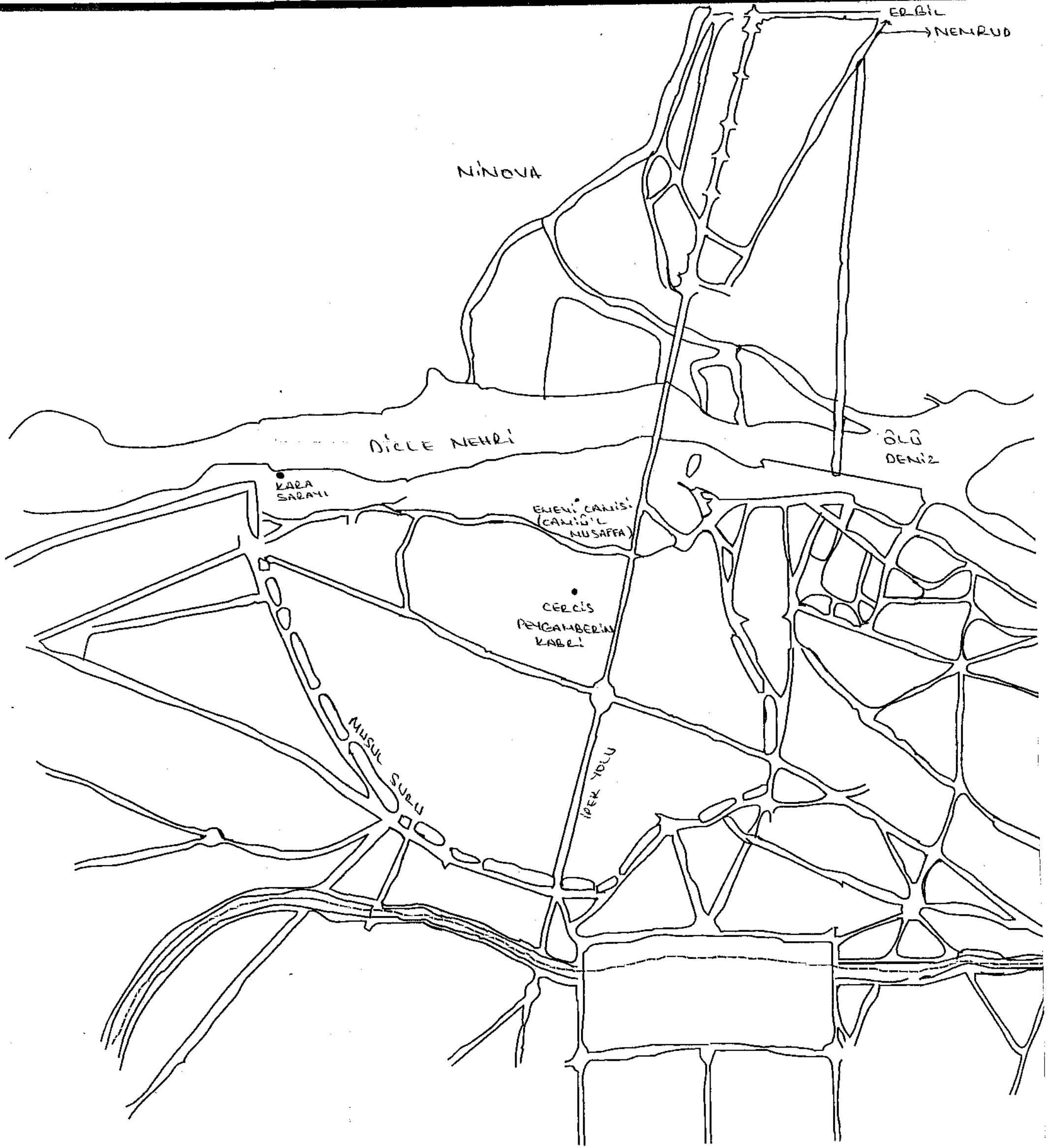
Montgomery Watt; **İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri** (Çev. Ethem Ruhi Fiğlalı), Umran Yayınları, Ankara 1981.

Julius Wellhausen; **İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş** (Çev. Fikret Işıltan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1960.

Mükrimin Halil Yınanç; **Musul ve Elcezire'de Oğuz Türkleri**, Ankara Tarihsiz.

Zehebi; **Tarihu'l İslâm**, C.1, Beyrut 1989, C.4, Beyrut 1987

K.V.Zetterstenn; "Abdullah b. Ömer b. el-Hattab" maddesi, İ.A., C.1, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1965.

HARİTA: Musul Şehri (Gorgis Avvad'ın Medinetü'l Musul kitabından sadeleştirilip, Türkçeleştirilerek hazırlanmıştır.)